

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи
бакалавра
на тему: «Поселення бондарихінської культури верхньої течії
Сіверського Дінця»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Аргунова Анна Сергіївна

Керівник:
к.і.н., доцент
Скирда Валерій Володимирович

Рецензент: к.і.н, доцент
Буйнов Юрій Володимирович

Харків – 2021

ЗМІСТ

1. ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
2. ВСТУП.....	5
3. РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК БОНДАРИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ.....	12
1.1. Історія вивчення бондарихінської культури.....	12
1.2. Дослідження пам'яток бондарихінської культури на території верхньої течії Сіверського Дінця.....	25
2. РОЗДІЛ II. ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ БОНДАРИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ РЕГІОНУ.....	37
2.1. Характеристика природно-географічних умов регіону	35
2.2. Нарис палеокліматичних умов території Сіверськодонецького лісостепу за доби фінальної бронзи.....	42
3. РОЗДІЛ III. ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ БОНДАРИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ.....	49
3.1. Особливості ландшафтно-просторового розташування та топографічних умов поселенських пам'яток бондарихінської культури Сіверськодонецького лісостепу.....	49
3.2. Особливості ландшафтно-просторового розміщення поселень бондарихінської культури: господарський аспект.....	55
4. ВИСНОВКИ.....	64
5. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	69
6. ДОДАТКИ.....	84
7. Резюме.....	134
8. Summary.....	135

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АДУ – Археологічні дослідження в Україні

АК – археологічна культура

АП УРСР – археологічні пам'ятки УРСР

БК – бондарихінська культура

ВХГУ – Вестник Харьковского государственного университета

ВХНУ – Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічна служба» – Державне підприємство «Науково – дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Державне підприємство «Слобідська археологічна служба»

ЕБ – епоха бронзи

ЗКІС – зрубна культурно-історична спільність

Зх – захід

КБК – культура багатоваликової кераміки

КІС – культурно-історична спільність

ККІС – катакомбна культурно-історична спільність

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МА ХНУ імені В.Н. Каразіна – Музей археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

МБТ – малобудьківський тип (етап)

МДАСУ – Матеріали та дослідження з археології Східної України

НА АІ НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

Пд – південь

Пн – північ

РА – Российская археология

СА – Советская археология

Скіф. – лісостепова скіфоїдна культура

СМК – салтово-маяцька культура

Сх – схід

ЧМР – Чугуївський музей Рєпіна

ХММ – Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна

ЯКІС – ямна культурно-історична спільність

ВСТУП

Територія Сіверськодонецького лісостепу є одним із найбільш багатих на пам'ятки археології регіонів України. Вигідне географічне положення, сприятливі природні умови, помірний клімат та наявність значної кількості ресурсів впливали на усі сфери життя давнього населення краю. Активне освоєння Подінців'я розпочинається за доби бронзи і продовжується у пізніші часи. Саме на період палеометалевої епохи доводиться найбільша кількість пам'яток, що представлені переважно поселенськими структурами, тобто локаціями, на яких виявлено характерні ознаки осілого проживання груп людей протягом певного проміжку часу: культурний шар (особливо – керамічний матеріал), залишки житлових, господарських споруд або інших комплексів, і т.п.

Найбільша концентрація поселенських пам'яток даної епохи фіксується у регіоні за доби існування тут представників племен бондарихінської культури фінальнобронзового часу. Однак, незважаючи на факт побутування значного масиву пам'яток та фіксації їх дослідниками краю під час археологічних розвідок та, рідше – проведення розкопок, дане яскраве історичне явище досі залишається не достатньо вивченою темою та потребує поглибленого вивчення.

Актуальність роботи полягає в наявності на території Сіверськодонецького лісостепу 73 поселень із матеріалами бондарихінської культури, що були зафіксовані археологами у різні роки, однак, залишилися переважно не опублікованими та відомими лише за звітами дослідників. Така значна кількість і щільність розташування пам'яток (площа досліджуваного регіону становить близько 3000 кв. км., тобто на кожні 40 кв. км. приходить 1 поселення, однак, за допомогою картографування пам'яток було встановлено, що концентрація поселень на окремих ділянках місцевості внаслідок їх розташування групами («кущами поселень») збільшується подекуди до 3 пунктів на 1,5 кв. км.) при майже повній їх недослідженості на рівні вищому, аніж розвідки або подекуди шурфування, зумовлює необхідність більш ретельного вивчення даного краю.

Систематизація значної кількості розрізнених та не узгоджених між собою джерел допоможе узагальнити відомості щодо стану вивченості регіону та окреслити загальну картину освоєння просторів сучасної території Сіверськодонецького лісостепу людськими спільнотами давнини. До того ж, картографування поселень відкриває нові можливості для вивчення багатьох не достатньо досліджених сторінок життя племен фінальнобронзового часу, дозволяючи не тільки по-новому поглянути на відомі факти, але й зробити висновки, які розширюють наші межі розуміння процесів, що відбувалися на даній території три тисячі років тому.

Крім того, увага фахівців була прикута більшою мірою саме до проблематики етнокультурних аспектів існування племен БК, їх походження, історичних шляхів, керамологічних студій, і, значно меншим чином, до вивчення поселенських структур, топографічних умов їх існування, та, відповідно, господарського комплексу давніх мешканців Подінців'я.

Таким чином, розробка питання просторового розміщення та взаємозалежності поселень із природно-кліматичними ресурсами, а також господарсько-культурним типом населення регіону фінальнобронзового часу, а також систематизація даних та картографування пам'яток є перспективною та актуальною темою дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було зібрано інформацію щодо усіх відкритих поселенських пам'яток бондарихінської культури регіону, узагальнено у зручному для дослідження форматі бази даних, а також картографовано в рамках платформи SAS.Planet, що дозволяє чіткіше визначити дані, отримані археологами за доби менш розвинутих інформаційних систем, а також відслідкувати стан пам'яток на сучасному етапі існування.

Географічні рамки охоплюють територію верхньої течії Сіверського Дінця, обмежену з півночі державним кордоном України, р. С. Донець на сході та півдні та р. Харків (до впадіння в р. Уди) на заході та південному заході, що налічує близько 3000 кв. км. площі та є доволі рівномірною в фізико-географічному плані, являючи собою частину Харківської схилово-височинної області

Східноукраїнського лісостепового краю з відповідним переважаючим рельєфом, утвореним лесовими рівнинами, середньо розчленованим балками, особливо на правих крутих схилах долин Дінця, Уд та Харкова. В адміністративно-територіальному плані даний регіон охоплює м. Харків, Харківський, північну частину Чугуївського, а також захід Вовчанського та Печенізького районів Харківської області¹ або м. Харків, східну частину Харківського та західну частину Чугуївського районів за діючими нормами територіального районування від 17 липня 2020 року.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час існування представників бондарихінської культури на даній території та вкладаються у межі традиційного датування доби фінальної бронзи (XII – IX / VIII ст. до н.е.). Однак, зауважимо, що різними дослідниками даного історичного явища часто дається дещо відмінний період побутування матеріальних решток БК. Так, першовідкривач культури В. А. Іллінська датувала пам'ятки в межах XI / X – VIII / VII ст. до н.е.², О. І. Тереножкін – XI – IX ст. до н.е.³, Б. А. Шрамко – IX – др. пол. VIII / поч. VII ст. до н.е.⁴, Ю. В. Буйнов – к. XII / поч. XI – сер. / др. пол. VIII ст. до н.е.⁵

Об'єктом дослідження є поселенські пам'ятки фінальнобронзового часу на території верхньої течії Сіверського Дінця.

Предметом дослідження є уся сукупність джерел та літератури, що містить у собі інформацію про поселенські структури доби фінальної бронзи Сіверськодонецького лісостепу, а також етнокультурну ситуацію, палеокліматичні та природно-екологічні умови, стан господарства населення краю давнини.

Метою роботи було зібрати усю наявну інформацію щодо поселенських пам'яток з матеріалами бондарихінської культури окресленого регіону, верифікувати та систематизувати отримані дані, нанести на карту відомі

¹Адміністративно-територіальний поділ поданий на момент до ухвалення постанови Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію районів».

²Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. 1961. Вып. 1. С. 37-38.

³Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода // СА. 1965. Вып. 1. С. 84.

⁴Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харків: издательство ХГУ, 1962. С. 119.

⁵Буйнов Ю. В. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры // РА. 2006. №2. С. 43.

поселення та проаналізувати їх в аспекті ландшафтно-просторового розміщення даних структур.

Завдання роботи:

- Ознайомитись зі спеціалізованою літературою та джерелами, що містять інформацію щодо території Сіверськодонецького регіону за означеної в хронологічних рамках роботи доби, а також матеріальної культури населення краю давнини, акцентуючи увагу на традиціях створення поселенських пам'яток, палеокліматичних реконструкціях для даного району та господарському укладі племен бондарихінської культури.
- Зібрати та систематизувати у формі бази даних інформацію про поселенські структури верхньої течії Сіверського Дінця для полегшення роботи з ними.
- Картографувати усі відомі пам'ятки регіону.
- Умовно локалізувати на топографічній карті, електронних ресурсах платформи SAS.Planet і ін. поселенські структури, описи розташування яких не дають можливості включити їх до досліджуваної бази пам'яток через брак інформації щодо їх просторового положення, необхідного для вивчення в даній роботі.
- На основі кореляцій та співставлень даних про поселенські структури визначити характерні для регіону тенденції у кількісному та якісному розвитку даного типу пам'яток для доби фінальної бронзи.
- Узагальнити отримані результати та сформулювати висновки.

В ході роботи було опрацьовано різні види джерел, переважну більшість яких становили звіти дослідників, що брали участь у вивченні краю від середини XX до початку XXI століття (І. П. Костюченко, Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєв, Є. В. Пузаков, В. Є. Радзієвська, Ю. В. Буйнов, А. К. Дегтяр, І. Б. Шрамко, І. В. Голубєва, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко, В. В. Колода, Г. Є. Свистун,

В. І. Квітковський, О. О. Лаптев, А. В. Юрченко), в яких окремою підгрупою виділяються праці сучасного покоління археологів, що мають змогу використовувати новітні технології при вивченні та локалізації пам'яток, що значно полегшує роботу з їх узагальнення (звіти І. Б. Шрамко, І. В. Голубєвої, С. А. Заднікова, К. Ю. Пеляшенка, В. В. Колоди, Г. Є. Свистуна, В. І. Квітковського, О. О. Лаптева, А. В. Юрченко). Також в якості джерел було використано данні з офіційних електронних сайтів державних структур (Державний реєстр нерухомих пам'яток України), що віднесені нами до другої групи джерел; третю групу становлять електронні географічні атласи (Національний Атлас України. Грунти України); четверту – опубліковані узагальнення даних про археологічні пам'ятки Харківщини («Справочник по археологии Украины. Харьковская область»).

Література розподіляється за тематичним принципом на праці, присвячені археологічній проблематиці та ті, що стосуються географії, екології та кліматології, а також аспектам господарської діяльності. Перша група представлена достатньо широким спектром праць останніх 50 – 60 років, направлених переважно на узагальнюючу характеристику процесів, що мали місце на території лісостепової зони чи Лівобережжя сучасної України загалом, або на опис окремих пам'яток чи явищ, що мають відношення до окресленої вище теми. В даному корпусі спостерігається тенденція досить нерівномірного розвитку уявлень вчених про етнокультурну ситуацію на наших землях за доби фінальної бронзи. Так, деякі концепції дослідників др. п. ХХ ст. на даний момент багато в чому є застарілими або спростованими, і використовуються в даній роботі вибірково для змалювання розвитку історіографії або для порівняння точок зору на певні дискусійні питання вітчизняної археологічної науки, проте загалом дані праці є достатньо фундаментальними та актуальними навіть зараз (монографії та статті В. А. Іллінської, Б. А. Шрамка, С. С. Березанської).

Більш сучасні праці дослідників к. ХХ – поч. ХХІ ст. (Ю. В. Буйнова, С. І. Воловика, О. С. Пробийголови, А. В. Корохіної) в цілому наслідують закладені ще радянською історичною наукою тенденції досліджень, проте у

зв'язку з накопиченням нових даних та розвитком технологій, з'являються й інші підходи та напрямки вивчення археологічних пам'яток України.

Дещо інша ситуація складається при вивченні літератури щодо палеокліматичних, екологічних та господарських аспектів Сіверськodonеччини. Проблема даної групи літератури в тому, що серед спеціалістів ще й досі не узгоджено єдиного погляду на процеси, які відбувалися на наших землях у давнину, тому в даному дослідженні ми намагалися виокреслити більш-менш точні дані на основі порівнянь з різних джерел (праці Г. О. Пашкевича, В. М. Шовкопляса, Н. Я. Марголіної, Н. В. Максименка, І. П. Герасимова, В. М. Синіцина, Ю. Г. Чендєва) для охарактеризування загальних тенденцій у змінах палеокліматичної ситуації лісостепового Лівобережжя.

Отже, існує досить значна джерельна та історіографічна база для вивчення доби фінальної бронзи як у загальних рисах, так і на конкретних прикладах пам'яток східноукраїнського лісостепу у широкому спектрі від етнокультурних змін чи характеристики матеріальної культури до дослідження топографії поселенських структур у аспекті природних умов і їх змін в означений час.

Методологія та методи дослідження, в рамках яких виконувалась дана робота, включають як загальнонаукові, так і спеціально-історичні способи опрацювання інформації. Серед загальнонаукових емпіричних методів нами застосовувався прийом картографування, теоретичних – класифікації, порівняння (наприклад, для більш точної передачі змін, що мали місце в регіоні за доби фінальної бронзи та суміжних часів), опису (особливо – для передачі характерних рис матеріальної культури представників бондарихінської культури) та аналогій.

Спеціально-історичні методи в роботі представлені історико-генетичним та порівняльно-історичним методами. Верифікація даних щодо пам'яток та процесів, пов'язаних із темою вивчення, проводилась на основі принципу історизму. Окрім того, нами активно застосовувався спеціальний археологічний метод аналізу керамічного матеріалу в рамках історико-культурного підходу. Використання різних прийомів та методів дослідження в рамках розробки даної теми дозволило

різнобічно вивчити означене питання, а також верифікувати за допомогою різних підходів інформацію, що потребувала поточнення.

Робота складається з: вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел і літератури та додатків.

Окремі складові тематики дослідження були *апробовані* автором в рамках конференцій та публікацій (Дитяча науково-практична археологічна конференція «Археологіум» (Харків, 2018); Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2018, 2019, 2020, 2021), Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання» (Харків, 2018), Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі» (Харків, 2019), Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (Харків, 2020), а також в рамках виступів на засіданнях студентського наукового гуртка археології кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК
БОНДАРИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ
СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

1.1. Історія вивчення бондарихінської культури.

Доба бронзи є одним із найважливіших періодів історії людства, часом становлення перших цивілізаційних моделей та закладення фундаменту відомої нам системи укладу соціального співіснування. Саме в епоху раннього металу відбуваються ті визначально важливі зміни, що ознаменували перехід від фази початкового розвитку людських спільнот кам'яного віку з характерним «фермерським» екстенсивним господарським ладом, мало схильним до більш активних еволюційних змін, до фази раннього заліза з її цивілізаційно характерними стабільними державними утвореннями¹. Зважаючи на усталення за бронзової доби використання найбільш детермінуючих подальших хід людської історії винаходів (вироблення металів та сплавів, системи письмової передачі інформації, верхова їзда та упряж) та відповідних наслідків, цей період можна вважати часом першого «прискорення історії» – інтенсифікації соціально-економічних та суспільних процесів. Тому, не дивно, що вивченню ЕБ дослідники завжди приділяли значну увагу.

Не менш важливим поставало питання визначення верхніх хронологічних меж даного періоду, особливо – в контексті проблематики дослідження переходу від бронзової доби до раннього залізного віку. Для фахівців, що звертали свою увагу на питання археології пізньобронзового часу та раннього залізного віку на території півдня Східної Європи, в межах терен сучасної Лівобережної України та суміжних земель Російської Федерації, поставало доволі важливе питання заповнення певної лакуни, що розділяла ці дві епохи. Спроба конструювання з'єднувальної ланки для ліквідації даного

¹Harding, A. F. European societies in the Bronze Age. Cambridge University Press, 2000. С. 21.

хронологічного та культурного розриву пов'язано з відкриттям одного з найбільш яскравих, специфічних та дискусійних археологічних явищ епохи раннього металу регіону – бондарихінської культури.

Наукове вивчення пам'яток БК доби фінальної бронзи охоплює вже сім десятиріч. На відміну від «городцовської тріади» бронзового віку та пам'яток скіфського часу артефакти БК були виокремлені серед масиву археологічних матеріалів доволі пізно, лише у середині 50-х рр. ХХ ст.

Пожвавлення археологічних досліджень у повоєнні роки та залучення до польової роботи нового покоління дослідників, що розгорнули активну пошукову, та, що важливіше – аналітичну діяльність, спричинила доволі швидке відкриття нових пам'яток, накопичення матеріалів та виокремлення культур та етнокультурних спільнот.

На кінець 40-х – середину 50-х рр. ХХ ст. доводиться майже одночасне дослідження археологами з різних наукових інституцій низки пам'яток бондарихінської культури. У 1949 році під час дослідження ранньослов'янського поселення в урочищі Білопольських біля с. Беседівка Смілівського р-ну Сумської області експедицією під керівництвом Є.В. Махно було виявлено шар доби пізньої бронзи¹ з керамічним матеріалом, форма та орнаментация якого дає можливість віднести дану пам'ятку до бондарихінської культури. До того ж, дослідниця підкреслювала аналогічність кераміки з Беседівки старожитностям з Мар'янівського поселення, відкритого М.Я. Рудинським та Я.М. Морачевським в урочищі Молчанове болото біля хутора Мар'янівка Путивльського р-ну Сумської області 1929 року. Однак, Є.В. Махно зазначала, що виділена М.Я. Рудинським «мар'янівська культура» Посейм'я дослідником була датована доволі нечітко «часом металу»², що не дозволило більш точно віднести матеріал з Беседівки до певного хронологічного реперу та атрибуувати в рамках певної культурної спільності.

¹Махно Є. В. Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях // Археологія. 1957. Т.10. С. 140 – 145.

²Там само. С. 141 – 142.

У 1951 році Донецькою археологічною експедицією під керівництвом Д.Я. Телегіна на лівому березі С. Дінця було відкрито багат шарове поселення¹ в урочищі Бондариха² (Рис.1) в 5 кілометрах на південь від м. Ізюм Харківської області. Після проведення розкопок дослідник дійшов висновку щодо не типовості матеріального комплексу (на основі аналізу керамічного матеріалу) артефактів хронологічного пласту, що залягав між шарами неоліту та ранньослов'янського часу. Стратиграфічні спостереження були доповнені аналізом доволі показової колекції, яку вдалось дослідити в рамках закритого комплексу – житла «доби пізньої бронзи»³ (Рис. 2).

У публікації, присвяченій дослідженню поселень доби бронзи Подінців'я, Д.Я. Телегін, наводячи аналогії з інших вже відомих поселенських пам'яток з доволі виразним матеріалом «кераміки з маленькими подовженими наколами», констатує існування на території басейну Сіверського Дінця етнічно спорідненої спільності населення з характерними подібними рисами матеріальної культури, а також стисло окреслює господарський уклад цих племен. Окрім того, дослідник вказує на можливу генетичну спорідненість керамічного комплексу Бондарихи та студенокської групи пам'яток (епонімне поселення якої Студенок V також було частково розкопано та опубліковано в цій же статті) та вектори зв'язків бондарихінців з більш пізніми культурами лісової зони північного сходу (Волго-Окського басейну)⁴.

У тому ж 1951 році в ході розвідок експедиції Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка було досліджено невелику площу поселення раннього залізного віку поблизу с. Шмаровка⁵ (сучасне – Хмаровка) Харківського р-ну Харківської області. Акцентуючи увагу на вивченні саме скифського хронологічного пласту даної пам'ятки, дослідник, однак, зазначив,

¹Телегін Д.Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // АП УРСР. 1956. Т.6. С. 75 – 84.

²Стоянку неолітичного часу тут було відкрито М. В. Сибільовим в ході розвідок 1926 року, однак наявність матеріалів інших епох дослідник не зазначав (Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. Вып. II. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920 – 1926 годах. Изюм: Печатное дело, 1926. С. 23).

³Телегін Д. Я. Вказ.праця. С. 78.

⁴Телегін Д. Я. Там само. С. 83 – 84.

⁵Шрамко Б. А. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца // КСИИМК. 1954. Вып. 54. С. 112 – 115.

що під шаром раннього залізного віку було виявлено рештки житла доби бронзи, а керамічний комплекс, в тому числі, з підйомного матеріалу поселення, за формами та стилем орнаментації можна було б датувати «самим концом бронзового века», водночас, підкреслюючи їх можливе положення в рамках передскіфської доби, та вказуючи на існування цього горизонту в рамках перших століть I тис. до н. е.¹.

Однак, повноцінне обґрунтування необхідності виокремлення даної групи старожитностей, що хронологічно відповідали проміжку від періоду пізньої бронзи до початку раннього заліза на території Лісостепового Лівобережжя, в рамках нової археологічної культури, було висунуто співробітницею Інституту археології УРСР, керівницею Посульсько-Донецької археологічної експедиції В.А. Іллінською. Завершивши почате Д.Я. Телегіним дослідження комплексу (житла) доби пізньої бронзи на поселенні в урочищі Бондариха у 1953 році, а також проаналізувавши результати проведення розвідок берегами р. Сули, В.А. Іллінська зібрала достатню кількість матеріалів задля того, щоб аргументувати необхідність виділення пам'яток з артефактами бондарихінського типу в рамках нової культури².

Дослідницею також було висунуто припущення щодо синхронності бондарихінського населення правобережним пам'яткам білогородівського типу та сабатинівсько-білозерському горизонту пониззя Дніпра, та поточнення датування поселення в урочищі Бондариха у межах X – IX ст. до н.е.³. Окрім того, зазначалось, що пам'ятки БК можуть бути охарактеризовані як матеріали доби переходу від епохи бронзи (являючи собою найпізніші старожитності цього періоду) до раннього заліза. Однак, не будучи з'єднувальною ланкою між населенням бронзової доби та скіфським часом, враховуючи відсутність спадковості в рисах матеріальної культури, дослідниця вважала, що племена БК не можна віднести до передскіфського періоду, особливо, зважаючи на явний

¹Шрамко Б. А. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца. С. 115.

²Іллінська В. А. Нові данні про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу // Археологія. 1957. Т.10. С. 50 – 64.

³Там само. С. 62.

генетичний зв'язок з північним лівобережним населенням басейну Десни та Оки юхнівської культури середини I тис. до н.е.¹

У другій половині 50-х рр. – на початку 60-х рр. XX ст. розпочинаються активні наукові розвідки з вивчення бондарихінської культури, розширюється перелік відкритих поселень та більш точно атрибутуються матеріали, що раніше археологами зі спеціалізацією на інших епохах часто ідентифікувались як «матеріали доби бронзи» без диференціації за культурно-хронологічним принципом. Однак, зауважимо, що найбільш масовий маркер поселенських структур – кераміка – для ЕБ часто доволі складно інтерпретується, особливо зважаючи на дрібність, фрагментарність та відсутність стратиграфічної прив'язки в разі збору підйомного матеріалу без проведення інвазивних методів досліджень. Навіть на сучасному етапі розвитку археологічної науки далеко не всі спеціалісти при описі чи публікації проведених досліджень дають чітку атрибуцію матеріалів палеометалевої доби.

Розкопки поселень з матеріалами БК в даний період проводяться в різних регіонах Лівобережжя, що дає можливість, накопичивши значний пласт інформації та артефактів, розвинути уявлення про особливості життя та питання генези бондарихінських племен.

Внаслідок розкопок під керівництвом Г.Т. Ковпаненко поселень Хухри біля м. Охтирка Сумської області 1955 року² та В.А. Іллінської поселення Оскол³ Харківської області 1956 року було виявлено масив матеріалів, що викликали дискусію щодо місця БК серед старожитностей пізньобронзового часу.

Дослідивши близько 500 кв. м. площі поселення Хухри, Г.Т. Ковпаненко прослідкувала наявність білогрудівських традицій у керамічному комплексі бондарихінського типу, що дозволило наблизити датування пам'ятки до VIII ст. до н. е., а також підтвердити припущення В.А. Іллінської щодо можливої генези

¹Іллінська В. А. Нові данні про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу. С. 62-63.

²Ковпаненко Г. Т. Поселення періоду пізньої бронзи та раннього заліза поблизу Охтирки // Археологія. 1957. Т.10. С. 95 – 105.

³Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинкой культуры у с. Оскола // КСИА. 1959. Вып. 8. С. 80 – 84.

юхнівської культури від носіїв БК¹. Походжуючись із основними положеннями щодо характеристики В. А. Іллінською матеріального комплексу бондарихінців, дослідниця переконливо аргументувала, що не зважаючи на генетично подібний керамічний комплекс, лінія розвитку племен фінальнобронзового часу у VIII ст. до н.е. зникає з території Лівобережного лісостепу, спираючись на наявність матеріалів чорноліського типу з дніпровського Правобережжя, які перекривали бондарихінські шари поселення Хухри. Таким чином, місцеве населення не могло виступати в якості субстрату для пізнішого формування місцевих варіантів скіфоїдної лісостепової культури, чим окреслювалась верхня хронологічна межа історичної ролі носіїв бондарихінських культурних традицій в даному регіоні.

У той же час, фіксація матеріалів, характерних для чорноліської культури поряд з типово бондарихінським комплексом дозволила В. А. Іллінській висунути тезу щодо можливих етнокультурних контактів місцевого бондарихінського населення з переселенцями з Правобережжя, що інвазіювали на територію Лівобережного лісостепу близько VIII ст. до н.е.², завдяки чому верхня хронологічна межа існування БК на території Оскільщини поточнювалась до меж передскіфського періоду.

Активну роботу з вивчення пам'яток бондарихінської культури та осмислення її ролі й місця в етнокультурній історії дніпровського Лівобережжя розгортають Д. Я. Телегін³, Б. А. Шрамко⁴, С. С. Березанська⁵, А. Ф. Євмінова⁶.

Даний етап досліджень характеризується накопиченням великої кількості археологічних матеріалів внаслідок розвідок широкими площами територій Східноукраїнського лісостепового Лівобережжя. Завдяки цьому дослідники

¹Ковпаненко Г. Т. Поселення періоду пізньої бронзи та раннього заліза поблизу Охтирки. С. 98.

²Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинкой культуры у с. Оскола. С. 84.

³Телегин Д. Я. Оскольская экспедиция 1955 – 1956 годов // КСИА. 1959. Вып. 8. С. 72 – 79.

⁴Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7а. 22 арк.

Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харків, 1962. С. 119 – 129.

⁵Березанская С. С. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины // КСИА. 1960. Вып. 10. С. 36 – 47.

⁶Евминова А. Ф. Поселения поздней бронзы верхнего течения р. Ворсклы // КСИА. 1961. Вып. 11. С. 84 – 86.

мали можливість опрацьовувати цілі колекції з різних куточків сучасної України та Російської Федерації, співставляючи матеріали БК як із артефактами іншим культур, близьким територіально та хронологічно. Це дозволило доволі швидко виробити ґрунтовно аргументовані та досі популярні теорії походження бондарихінців, прослідкувати основні характерні риси матеріальної культури та господарського комплексу племен фінальнобронзового часу.

С.С. Березанська, підсумовуючи результати досліджень пам'яток Лівобережного Полісся експедиціями Інституту археології АН УРСР у 1953 – 1955 роках, виокремлює три етнокультурні групи пам'яток та розглядає матеріали бондарихінської культури в рамках завершального етапу існування «мар'янівської групи», характеризуючи БК як пізній тип генетично єдиного культурного кола¹.

Активно вивчати регіон у другій половині 50-х рр. ХХ ст. починає співробітник Харківського історичного музею Є. В. Пузаков², що відкрив цілий масив нових поселень різних епох, провівши за ряд польових сезонів обстеження великих площ Подінців'я та приток на території Харківської області від Золочівського до Ізюмського р-нів. Дослідником було доволі чітко задокументовано, картографовано та замальовано значну кількість поселень з матеріалами бондарихінської культури, а також частково розкопано кілька яскравих пам'яток з культурними шарами БК (Сердюково – II)³. Однак, на

¹Березанская С.С. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины. С. 40 – 41.

²Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне реки Северского Донца в 1956 году. Харьков, 1957 // НА ІА АН УРСР. 1956/25. 30 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне реки Северского Донца в 1958 году. Харьков, 1959 // НА ІА АН УРСР. 1958/17. 12 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1959 году. Харьков, 1960 // НА ІА АН УРСР. 1959/21. 13 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 году. Харьков, 1965 // НА ІА АН УРСР. 1964/69. 12 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1974 году. Харьков, 1975 // НА ІА АН УРСР. 1974/80. 22 арк.

³Пузаков Е. В. Отчет экспедиции Харьковского государственного исторического музея и детской экскурсионно-туристической станции Обл.ОНО об археологических исследованиях на поселении Сердюково-2 Змиевского района Харьковской области в 1957-1960 гг. Харьков, 1961 // НА ІА АН УРСР. 1960/39. 29 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1966 году. Харьков, 1967 // НА ІА АН УРСР. 1963-67/75. 10 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1967 году. Харьков, 1968 // НА ІА АН УРСР. 1963-67/75. 12 арк.

жаль, матеріали досліджень Є.В. Пузакова переважно не були опубліковані, проаналізовані чи більш-менш узагальнені, та залишилися відомими більшою мірою саме за звітами дослідника.

На основі співставлення керамічних колекцій з поселень верхньої течії басейну р. Ворскла (сучасна Белгородська область Російської Федерації), відкритих в рамках проведення розвідок, А. Ф. Євмінова акцентує генетичну спорідненість бондарихінських племен з представниками юхнівської культури¹ за матеріалами городищ території верхів'я р. Десна, окреслюючи можливий варіант подальшої долі населення фінальнобронзового часу.

На основі накопичених матеріалів В.А. Іллінська 1961 року видає узагальнюючу результати досліджень пам'яток бондарихінської культури статтю в журналі «Советская археология»², розширюючи межі уявлень щодо основного комплексу матеріальної культури, господарства та ремесла, а також ролі носіїв традицій БК у рамках етнокультурної історії регіону. Дослідниця висуває гіпотезу щодо можливості розгляду бондарихінської культури як заключного етапу послідовної культурогенези місцевого, автохтонного населення від представників, що залишили по собі рештки матеріальної культури малобудьківського типу, при активній взаємодії з мар'янівською культурою доби середньої бронзи, спираючись на подібність керамічного комплексу та наявність синкретичних рис у «кінцевому» результаті складення даного історичного явища³.

Узагальненню даних щодо побутування бондарихінських пам'яток на території басейну Ворскли на основі матеріалів з розкопок поселень Хухри та Ніцаха Великописарівського р-ну Сумської області (розкопки 1960 р.) був

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1968 году. Харьков, 1969 // НА ІА АН УРСР. 1968/35. 16 арк.; арк.

Пузаков Е. В. Краткий отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1969 году. Харьков, 1970 // НА ІА АН УРСР. 1969/80. 28 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1969 году. Харьков, 1970 // НА ІА АН УРСР. 1969/95. 36 арк.

Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1973 году. Харьков, 1974 // НА ІА АН УРСР. 1973/103. 33 арк.

¹Євмінова А. Ф. Поселения поздней бронзы верхнего течения р. Ворсклы. С. 86.

²Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. 1961. № 1. С. 26 – 45.

³Там само. С. 39 – 43.

присвячений розділ монографії Г. Т. Ковпаненко, що вийшов друком у 1967 році¹. Дослідниця розширила висунуті у попередніх працях тези, а також доволі чітко, за допомогою аналогій з пам'ятками інших регіонів, аргументувала основні гіпотези щодо генези та історичної ролі бондарихінських племен.

Новий етап активного вивчення бондарихінської культури розпочинається на початку 70-х років XX ст. На відміну від доволі помітного зниження кількості польових досліджень поселенських пам'яток у 60-х рр., в даний період характеризується активними та масштабними розкопками, в цілому доволі типовими для доби існування новобудовних експедицій. Однак, при цьому, науковий інтерес до фінальнобронзової доби у даний час не зменшується, поряд із вже знаними археологами-спеціалістами з проблематики палеометалевої епохи до польових досліджень та теоретичного осмислення особливостей БК приступають молоді науковці.

Б. М. Граков в узагальнюючій праці, присвяченій вивченню доби раннього заліза², розглядає складення бондарихінської культури як процес синхронний пізньозрубним та білозерським старожитностям. Багато в чому погоджуючись із основними тезами пануючої гіпотези В. А. Іллінської щодо хронології розвитку БК відповідно до лінії Мар'янівка – Малі Будки – Студенок 5 – Бондариха, дослідник висуває припущення щодо можливості походження бондарихінської культури (малобудьківського типу пам'яток) від племен поздняківської культури, вказуючи на подібність керамічного комплексу та фіксацію артефактів БК у верхніх шарах поздняківських поселень в басейні р. Цна³. Альтернативна версія, наведена дослідником там само, гіпотетично окреслювала можливість складання бондарихінської культури внаслідок асиміляції представниками зрубної культури місцевого лісового неолітичного населення, в разі чого можна було б розглядати БК як периферійний, західний варіант культурного кола спільностей поздняківського

¹Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, 1967. 235 с.

²Граков Б. Н. Ранний железный век. Москва: Изд-во МГУ, 1977. 235 с.

³Там само. С. 196 – 199.

типу¹. Однак, автор чітко підкреслював суто гіпотетичний характер даного припущення, враховуючи недовіданість вивченість питання та складність розгляду окресленої теми.

Таким чином, розпочаті ще на початку 60 – х років ХХ ст. дискусії серед дослідників продовжувалися в рамках площини визначення двох превалюючих напрямків характеристики можливих векторів генези бондарихінської культури.

На початку 70-х рр. розпочинає наукову діяльність Ю.В. Буйнов, один із найбільш відомих дослідників бондарихінської проблематики, керівник археологічних експедицій Харківського університету². Завдяки розвідкам та розкопкам Ю.В. Буйнова було відкрито цілий масив пам'яток із матеріалами доби фінальної бронзи на території Сіверськодонецького лісостепу³.

За результатами багаторічних польових досліджень поселенських та поховальних пам'яток палеометалевої доби Лівобережжя, дослідником було вироблено концепцію появи, генези та історичної долі бондарихінців, що значним чином корегувала запропоновану В.А. Іллінською та С.С. Березанською лінійну схему генези племен, що брали участь у створенні бондарихінської культури. Окрім того, дослідження Ю.В. Буйнова з різних аспектів походження⁴, етнокультурної приналежності⁵, керамологічних студій⁶ та господарства⁷ представників племен БК дозволяють отримати загальне уявлення щодо характерних рис даного історичного явища, основні тези чого

¹Граков Б. Н. Ранний железный век. С. 199.

²Юрій Володимирович Буйнов: біобібліографічний покажчик / [укладач О. Г. Павлова, наук. Ред. С. І. Посохов]. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2020. 36 с.

³Буйнов Ю. В. Отчет об исследованиях Предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ им. Горького в 1976 году. Харьков, 1977 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 3. 25 арк.

Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Отчет об археологических раскопках и разведках на территории Харьковской области в 1987 году. Харьков, 1988 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 4. Спр.13. 25 арк.

⁴Буйнов Ю. В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 6 – 14.

⁵Буйнов Ю. В. К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры // ВХНУ. Серія: Історія. 2009. № 852. Вип. 41. С. 7 – 16.

⁶Буйнов Ю. В., Кузьменко А. С. Типология кухонной посуды бондарихинской культуры (опыт многомерного статистического анализа) // ВХУ. 1992. Вип. 26. С. 140 – 152.

⁷Буйнов Ю. В. Про господарство племен бондарихінської культури // ВХГУ. Серія: Історія. 182. 1980. Вип. 12. С. 93 – 100.

узагальнені у дисертаційній роботі (Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура, 1981).

Загальна характеристика бондарихінської культури була включена до монографії С.С. Березанської¹, де дослідниця підсумувала усталені на той момент дані щодо основних рис матеріальної культури, генези та відомих пам'яток фінальнобронзового часу.

У цей же час О.С. Беляєв на основі накопичених даних археологічних досліджень пам'яток басейну р. Орелі обґрунтовує південно-західні межі поширення поселень бондарихінців, а також аналізує чорноліські впливи на формування матеріального комплексу бондарихінської культури та проблематику взаємозв'язків означених історичних явищ².

Дещо пізніше, на початку 90-х рр. ХХ ст. до вивчення проблематики доби фінальної бронзи долучається С.І. Воловик, сфера інтересів якого була націлена на дослідження питання походження бондарихінської культури³. Проаналізувавши усі доступні на той момент дані щодо ранньобондарихінських пам'яток (малобудьківського типу), дослідник запропонував власну періодизацію раннього етапу існування даного історичного явища. С.І. Воловик переконливо доводив походження малобудьківського типу від поздняківської культури, при активній взаємодії зі пізньозрубними, приказанськими, білозерськими, білогрудівськими, сосницькими та абашевськими племенами, а також на основі лінгвістичних, археологічних та антропологічних даних пов'язував представників бондарихінської культурної традиції із фіно-угорами⁴. Північно-східне походження населення Сіверськодонецького

¹Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. 211 с.

²Беляєв О. С. Нові дані про бондарихінську культуру // Археологія. 1984. Вип. 46. С. 73 – 80.

³Воловик С. И. К вопросу о сложении бондарихинской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тезисы докладов. Харьков, 1995. С. 23 – 24.

⁴Воловик С. И. Бондарихинская культура (проблема происхождения). Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. С. 32 – 33.

лісостепу фінальнобронзового часу підкреслює також спеціаліст із проблематики палеометалевої доби Я. П. Гершкович¹.

Новітній етап дослідження бондарихінської культури характеризується подальшим розвитком дискусій щодо генези даного історичного явища. В роботах останніх років питання концепцій формування та розвитку бондарихінської культури продовжив розробляти Ю. В. Буйнов, спираючись на нові дані щодо виявлених та розкопаних пам'яток. Акцентуючи увагу на актуальності поточнення хронології та типології лінії розвитку Мар'янівка – Малі Будьки – Бондариха, дослідник виділяє другий період мар'янівського етапу розвитку та виокремлює малобудьківський тип² пам'яток у хронологічно більш пізню – фінальнобронзову добу як безпосереднього попередника пам'яток класичної бондарихінської культури³. Окрім того, Ю. В. Буйновим було простежено можливий шлях міграцій населення⁴ – носіїв бондарихінських культурних традицій наприкінці фінального етапу доби бронзи, що дає змогу підтвердити та чіткіше артикулювати припущення Б. М. Гракова щодо переселенської долі цих племен як фактору розвитку подальшої етнокультурної ситуації на Лівобережжі східноукраїнського лісостепу означеного часу.

Сучасна київська дослідниця А. В. Корохіна, переглядаючи усталені підходи до висвітлення проблеми походження та становлення племен даної етнокультурної традиції, спираючись на аналіз керамічних колекцій найбільш яскравих поселенських структур (в тому числі еталонних пам'яток – Бондарихи⁵, Ніцахи⁶), аргументує відсутність прямої спадковості між

¹Гершкович Я. П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье - Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. Донецк, 1998. № 7. С. 61 – 92.

²Буйнов Ю. В. Новые данные о хронологии памятников малобудковского типа // Laurea. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: Константа, 2007. С. 170 – 176.

³Буйнов Ю. В. Вопросы хронологии и периодизации марьяновской культуры эпохи бронзы // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2011. Вып. 10. С. 102 – 116.

⁴Буйнов Ю. В. Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2016. Вып. 14. С. 83.

⁵Корохина А. В. Горизонт заключительного периода эпохи бронзы на поселении Бондариха (по материалам раскопок 1951, 1953 гг.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 3 (23). С. 126 – 134.

⁶Корохіна А.В. Культурно-стратиграфічна ситуація на поселенні Ніцаха в Поворсклі // МДАСУ. Луганськ, 2012. № 11. С. 217 – 227.

мар'янівською та раннім етапом бондарихінської культури¹, спростовуючи найбільш усталену концепцію трьохланкової лінії розвитку БК. Дискутуючи з Ю.В. Буйновим, А.В. Корохіна вказує на неможливість розвитку багаточисельних пам'яток малобудьківського типу з незначної відомої кількості мар'янівських поселень², особливо – у контексті недостатньо аргументованої версії формування культурного горизонту, який би став субстратом для нової культурної спільності, враховуючи відсутність чітко фіксованої статиграфії на пам'ятках.

Дослідниця також вказує на наявність у матеріальному комплексі бондарихінців деяких характерних для племен Поволжжя³ елементів, таким чином розробляючи ще один із векторів взаємодії племен фінального бронзового віку Лівобережного лісостепу. Окрім того, узагальнюючи історію дослідження бондарихінської проблематики, А.В. Корохіна на основі аналізу дискусивних питань вивчення БК, вказує на наявність тенденційних аспектів в розробці даного питання⁴.

Таким чином, історіографія, присвячена вивченню проблематики бондарихінської культури, пройшла шлях доволі активної розробки за останні сім десятиків років. Накопичення матеріалів внаслідок розширення як кількості польових досліджень, так і їх якості відповідно до рівню розвитку сучасної археологічної науки, а також відкриттю нових типів пам'яток (могильників із різними поховальними обрядами, а також городищ, що є доволі унікальними об'єктами для фінальнобронзового часу означеного у темі нашої роботи регіону), дозволило значним чином розширити межі уявлення про матеріальний комплекс, етнокультурну характеристику, походження, розвиток та історичні шляхи бондарихінців, особливості господарського комплексу та релігійні

¹Корохіна А. В. До походження бондарихінської культури // Археологія. 2009. № 3. С. 13-18.

²Корохіна А. В. Деякі проблеми вивчення генези та розвитку бондарихінської культури // Археологія. 2010. № 1. С. 3-4.

³Корохина А. В. Северо-восточный вектор связей населения Днепро-Донской Лесостепи в заключительный период позднего бронзового века // Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы. Казань: Отечество, 2014. С. 133 – 147.

⁴Корохина А. В. История исследования бондарихинской культуры в историографии эпохи поздней бронзы // История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В.В. Хвойки. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 178 – 195.

уявлення даних племен. Новітні методи дослідження дозволили дослідникам більш чітко датувати як окремі комплекси та артефакти, так і на кожному етапі розвитку знань про добу фінальної бронзи Лівобережжя та прилеглих територій поточнювати хронологію та періодизацію БК, що знайшло відображення у комплексі робіт, присвячених проблемам відносного та абсолютного датування цього періоду палеометалевої доби.

Отже, можемо констатувати, що історіографія вивчення бондарихінської культури є доволі обширною, різновекторною, комплексною та динамічною частиною студій з вивчення проблематики фінальнобронзового часу.

1.2. Дослідження пам'яток бондарихінської культури на території верхньої течії Сіверського Дінця.

Вдале географічне положення регіону дослідження в рамках ландшафтно-просторової доступності, розвиненої системи комунікацій та розміщення в межах зони зацікавлення вчених-археологів харківського наукового центру, пов'язаного, перш за все, з діяльністю співробітників та вихованців Харківського університету, а також висока ступінь насиченості Сіверськодонецького лістостепу пам'ятками археології різних епох зумовили значний та доволі стабільний інтерес дослідників до цих земель. Саме на території верхньої течії Сіверського Дінця було відкрито одні з перших поселень, розкопки яких зумовили виокремлення бондарихінської культури як самостійного, самобутнього археологічного явища, вираженого в якості спільності представників племен – носів чітко окреслених етнокультурних традицій.

Метою даної частини роботи є окреслення історії та загальних особливостей дослідження пам'яток бондарихінської культури регіону, окресленого межами р. Сіверський Донець на сході й півдні та р. Харків і р. Уди на заході та південному заході, а також державним кордоном України на півночі, що відповідає частині територій басейну верхньої течії Дінця. Розміщення поселенських пам'яток даної епохи завжди є приуроченим саме до

місць концентрації поверхневих вод (переважно – річок), а на територіях, що позбавлені належної ресурсозабезпеченості, яка б відповідала запитам представників племен доби фінальної бронзи, необхідним для ведення характерного типу господарства, поселення, розташовані в глибинних територіях лісостепу, не зустрічаються. Саме тому до складу регіону дослідження було включено також пам'ятки, що територіально виходять за окреслені кордони, однак в рамках ландшафтно-просторового розподілу належать до означеної району (переважно, це території правих берегів р. Харків та Уди, а також лівих берегів Сіверського Дінця в межах нижчих груп природно-територіальних комплексів, віддалених не більш ніж на 1 км від цих річок).

Розглядаючи історію вивчення даного регіону, можна виокремити декілька етапів дослідження пам'яток бондарихінської культури, кожен з яких виділяється власною специфікою, однак, у цілому, підпадає під загальні тенденції конструювання уявлень, якими володіє археологічна наука, щодо основних аспектів життя племен доби фінальної бронзи. Коротко означимо кожен з цих етапів.

Перші чітко зафіксовані пам'яток дослідження бондарихінської культури на території верхньої течії Сіверськодонецького лісостепу відбувалися ще до виокремлення даної археологічної культури як окремого явища. У 1949 році студентом КДУ І.П. Костюченком було проведено масштабні розвідки територією Старосалтівського та Чугуївського р-нів по течії р. С. Донець, внаслідок чого було відкрито ряд поселень, що окрім відомих на той момент культур містили матеріали БК. В науковий обіг ці матеріали було частково введено та переосмислено О.О. Лаптевим¹. Серед таких пам'яток можна виокремити багатопланове поселення Кицівка – І, неодноразово «перевідкрите» упродовж наступних років.

¹Лаптев О. О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. І. П. Костюченка // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 11. Харьков: ООО «НТМТ», 2012. С. 275 – 290.

Більш детальні та, що важливо, чітко документовані й доступні для вивчення за звітами та публікаціями дослідження на території Сіверськodonеччини було проведено харківським археологом, одним із корифеїв вітчизняної скіфології (що й визначало вектор вивчення), співробітником ХДУ Б.А. Шрамком у 1954 році. Біля хутора Шмарівка¹ (сучасне – Хмарівка Харківського р-ну) у розвіях улоговини між двома піщаними дюнами дослідником було виявлено глинобитну підлогу житла ранньозалізного віку з характерними артефактами скіфської культури та культурний шар доби бронзи. Не зважаючи на спрямованість на вивчення саме проблематики скіфського горизонту, дослідник зазначав виразну особливість керамічного матеріалу нижнього стратиграфічного горизонту та підйомного матеріалу поселення, а також висловив припущення щодо можливості віднесення даних старожитностей до періоду пізньої бронзи або передскіфського часу, датуючи першою чвертю I тис. до н.е. Окрім того, цікавим спостереженням було те, що шар доби бронзи відокремлювався від РЗВ 30-ти см. стерильним прошарком. Керамічний матеріал (Рис. 3) не викликає сумніву у віднесенні його до артефактів бондарихінської культури, що пізніше зазначав сам автор розкопок².

Матеріали бондарихінської культури також були зібрані Б.А. Шрамком під час проведення розвідок берегами лівих притоків Сіверського Дінця 1956 року. На жаль, точно атрибутувати як старожитності БК можна тільки кераміку з поселення Базаліївка³, оскільки сам автор у звіті ще не виокремлював «кераміку... украшеную вдавленнями пальцем, палочкой или прочерченными линиями», відносячи дані матеріали до доби пізньої бронзи⁴ (Рис. 4). Маршрутні розвідки скіфсько-слов'янської археологічної експедиції Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка було

¹Шрамко Б. А. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца // КСИИМК. 1954. Вып. 54. С. 105 – 115.

²Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. С. 121 – 122.

³Альбом к отчету Б.А. Шрамко о работе Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7а. С. 1.

⁴Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году // Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7а. С. 1.

проведено також 1959 року частиною верхньої течії Сіверського Дінця від с. Мартове Печенізького р-ну до с. Огурцово близ м. Вовчанськ Вовчанського р-ну обома берегами річки, а також одиночний виїзд до с. Нова Покровка. В результаті досліджень було відкрито ряд поселень бондарихінської культури (Верхня Писарівка – I, II, пос. в урочищі Прогон, Кузівка, селище біля с. Покровка (Рис. 5)). Окрім того, Б.А. Шрамко зазначав, що окрім типового для старожитностей БК керамічного комплексу, на поселенні В. Писарівка – I було зафіксовано підйомний матеріал зі специфічною орнаментациєю у вигляді насічок краєм вінця та проколів, «то есть орнаментованны так, как это уже характерно для лесостепных культур скифского времени. Это указывает на хронологическую близость их существования, а возможно и на взаимное культурное влияние»¹ (Рис. 6).

Новий етап у вивченні бондарихінських старожитностей починається наприкінці 50-х – на поч. 60-х рр. XX ст. У 1958 році експедицією Харківського державного історичного музею під керівництвом Є.В. Пузакова було проведено розвідки берегами р. Уди та лівим берегом Сіверського Дінця від південних околиць Харкова до м. Чугуїв, внаслідок чого виявлено ряд поселень, що містили матеріали бондарихінської культури (поселення Ващенков Бор – II, III, Вариково – I, Тернова – I, V, Введенське – II Ново-Покровка – I, II, Чугуїв – II)² (Рис. 7). Окрім того, дослідником було проведено шурфування багат шарового поселення Вариково – I, зафіксовано чітку стратиграфію та розчищено *in situ* на дні землянки фрагмент посудини³ (Рис. 8), яку Є.В. Пузаков не атрибутував точно, однак зазначав, що керамічна маса є аналогічною до фрагментів вінців та стінок, «украшенных крупными палочными вдавлениями» (Рис. 9), що є типовим для орнаментациі посуду бондарихінської культури та може свідчити на користь віднесення даного комплексу до горизонту БК. Однак, через недостатню якість фото та не можливість ознайомитись із колекціями, що наразі зберігаються в ІА

¹Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1959 году // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 18. С. 4.

²Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне реки Северского Донца в 1958 году. Харьков, 1959 // НА ІА АН УРСР. 1958/17. С. 5 – 12.

³Там само. С. 6 – 9.

НАНУ, ми не стверджуємо правильність такої атрибуції, особливо у зв'язку з тим, що автор розкопок виокремлював матеріали бондарихінського часу з-поміж інших, відкритих на поселенні, проте не відносив означених комплекс до кола старожитностей БК.

Дослідження лівого берега р. Уди були продовжені у 1959 році, завдяки чому було відкрито ще ряд нових поселенських пам'яток (Варикове – II; Безлюдівка – I; Удянка – I-IV; Синичино; Коваленки – I-IV, VI; Васищево – I, II; Темнівка – I, III, IV; Кірсаново – I; Тернова – I)¹ та складено карту (Рис. 10), а також лівого берега С. Дінця у 1964 році (Клутино-Башкирівка – I, III; Кицівка – I, II)² (Рис. 11). Після завершення обстеження даного району Є.В. Пузаков звернувся до розкопок пам'яток Зміївського р-ну, і впродовж наступних років відкрив лише декілька поселень у регіоні, що входить в рамки нашого дослідження. Це поселення Рижанка – I Харківського р-ну, яке на момент відкриття знищувалось кар'єром (наразі, імовірно, повністю знищене забудовами), де дослідником було прослідковано стратиграфію, а також зібрано матеріали бондарихінської культури зі значними впливами зрубної КІС³.

В рамках підготовчих робіт зі створення Трав'янського водосховища Скіфо-слов'янською археологічною експедицією Харківського державного університету імені Горького під керівництвом Б.А. Шрамка 1971 року було досліджено території обох берегів р. Харків від с. Липці Харківського р-ну до меж впадіння р. Трав'янки, відкрито декілька пам'яток, а також розкопано частину двушарового бондарихінського та ранньосередньовічного поселення Трав'янське – I⁴ (Рис. 12).

У 1977 році по завданню Харківського філіалу УТОПІК В.Є. Радзівською було проведено ряд розвідок у різних частинах м. Харків та

¹Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1959 году. Харьков, 1960 // НА ІА АН УРСР. 1959/21. С. 3 – 13.

²Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 году. Харьков, 1965 // НА ІА АН УРСР. 1964/69. С. 3 – 9.

³Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1974 году. Харьков, 1975 // НА ІА АН УРСР. 1974/80. С. 20 – 22.

⁴Шрамко Б. А. Отчет скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 году. Харьков, 1972 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 22а. С. 20 – 25.

області, внаслідок чого в межах забудови 522 м/рн Харкова на березі Журавлівського водосховища було зафіксовано багатошарове поселення Шевченки з матеріалами у т.ч. бондарихінської культури¹ (Рис. 13), яке було частково знищено забудовою, а частково затоплено. Зачистка схилу не дала чіткої стратиграфії, тож інформація щодо даної пам'ятки відома лише за зібраним підйомним матеріалом. Топографічне розташування та особливості керамічної колекції дають змогу ототожнити дану пам'ятку з поселенням Рижанка – I, відкритим Є.В. Пузаковим 1974 року² та Журавлівка³, оглянутим співробітниками ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічна служба» у 2009 р.

Плідними на відкриття нових та поточення даних щодо атрибуції та локалізації вже відомих поселенських пам'яток БК були розвідки одного із найбільш видатних дослідників бондарихінської проблематики, співробітника Харківського університету Ю.В. Буйнова. Упродовж кількох польових сезонів вчений дослідив значні площі верхньої течії Сіверського Дінця, особливо – у межах Чугуївського р-ну. Розвідки під керівництвом Ю.В. Буйнова на території досліджуваного в даній роботі регіону починаються у 1976 році, коли було обстежено береги р. Велика Бабка від однойменного селища до с. Кицівка⁴.

В ході розвідок відкрито поселення з матеріалами бондарихінської культури В. Бабка – I (що займало значну площу у 20000 кв. м), Печеніги – I, II, а також досліджено з метою виявлення стратиграфії методом зачистки схилу вже відоме більше ніж півстоліття⁵ поселення Кицівка (Кицівка – II за звітом Ю.В. Буйнова)⁶. Багатошарове селище Хотімля Вовчанського р-ну, відкрите студентом на той час I курсу С.І. Воловиком, зібрані яким матеріали було

¹Радзиевская В. Е. Отчет об археологических разведках и раскопках на территории Харьковской области в 1977 году. Харьков, 1978 // Науковий архів ІА НАН України. 1977/59. С. 8 – 9.

²Пузаков Е. В. Отчет ... в 1974 году. С. 20 – 22.

³Шрамко І. Б., Голубева І. В., Задніков С. А., Пеляшенко К. Ю. Результати досліджень у м. Харків і Харківській обл. у 2009 – 2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз) // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 379.

⁴Буйнов Ю. В. Отчет об исследованиях Предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ им. Горького в 1976 году. Харьков, 1977 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 3. С. 26.

⁵Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. Вып. II. Археологические разведки в бассейне Дона в 1920 – 1926 годах. Изюм: Печатное дело, 1926. С. 11.

⁶Буйнов Ю. В. Отчет... 1976 г. С. 26 – 28.

включено до звіту, характеризувалось потужністю культурного шару (бл. 1 м)¹, однак детальніше вивчення пам'ятки на той момент здійснено не було, як і наступного, 1977 року, коли планувалось провести розкопки даної пам'ятки, через заборону обласної санепідемстанції².

Після невеликої перерви та фактично припинення активних досліджень територіями верхньої течії Сіверського Дінця, даний регіон знову привертає увагу харківських археологів, знаменуючи нову фазу вивчення пам'яток БК.

1987 року Ю.В. Буйнов продовжує проведення розвідок лівобережжям С. Дінця. Дослідником було зафіксовано ряд пам'яток з матеріалами як чітко атрибутованої бондарихінської культури, так і поселень з невиразним матеріалом доби бронзи (Клугино-Башкирівка, 3 пункти; Кочеток, пункт 1-2)³ (Рис. 14). Співставлення даних звіту Ю.В. Буйнова та звітів Є.В. Пузакова за результатами картографування пам'яток дають можливість припустити тотожність поселень Клугино-Башкирівка – I, II, III та Пунктів 1, 2, 3⁴.

Масштабні розвідки берегами р. Велика Бабка (права притока С. Дінця) було проведено В.В. Колодою в рамках роботи Сєверодонецького загону Середньовічної експедиції Харківського університету під керівництвом В.К. Міхеєва у 1986 – 1987 роках (Рис. 15). Дослідником було відкрито ряд пам'яток, що містили матеріали бондарихінської культури (Федорівка – I-II, IV)⁵, з метою визначення стратиграфії розміщення шарів різних культур (на багат шаровому поселенні Федорівка – I фіксувались старожитності катакомбної КІС, КБК, зрубної КІС, черняхівської та скіфської культур) (Рис. 16) було проведено зачистку значної площі схилу дренажної канави (36 м)

¹Буйнов Ю. В. Отчет... 1976 г. С. 30.

²Буйнов Ю. В. Отчет о разведках и раскопках на территории Харьковской области в 1977 году. Харьков, 1978 // НА ІА АН УРСР. 1977/67. С.1.

³Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Отчет об археологических раскопках и разведках на территории Харьковской области в 1987 году. Харьков, 1988 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 4. Спр.13. С. 2-3.

⁴Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 году. Харьков, 1965 // НА ІА АН УРСР. 1964/69. С. 3 – 9.

⁵Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госуниверситета за 1987 год. Колода В. В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца в 1986 – 1987 г. Харьков, 1988 // НА ІА АН УРСР. 1987/100. С. 39 – 46.

та досліджено кілька комплексів (господарських ям), однак чіткої картини так і не було прослідковано¹.

Розвідки було продовжено 1990 року берегами р. Уди, де В.В. Колодою було відкрито поселення, що, переважно відносились до черняхівської культури. Лише на селищі Зелений Колодязь – II зафіксовано матеріали БК². В рамках тієї ж Середньовічної експедиції ХГУ 1990 року Введенським загоном під керівництвом В.К. Михеєва та М.В. Любічева проводились розвідки правим берегом р. Уди, де було відкрито та досліджено розкопками загальною площею 142 кв. м. багат шарове поселення Введенка – I³. На поселенні було відкрито два житла (скіфського часу та доби бронзи), а також матеріали салтівської культури. На жаль, матеріали ЕБ у звіті не були віднесені дослідниками до певної культурно-хронологічної ніші, однак фото керамічного комплексу дозволяють припустити можливість атрибуції пам'ятки до кола старожитностей бондарихінської культури.

З 2004 року території східної частини досліджуваного в даній роботі регіону починає вивчати Г.Є. Свистун, внаслідок чого у рамках розвідок було відкрито та повторно віднайдено цілий ряд пам'яток, у т.ч. поселень із матеріалами БК (В. Бабка⁴ (Рис. 17), яке відповідає селищу Кочеток – I (відповідно до досліджень І.П. Костюченка 1949 р.)).

Однією із найбільш досліджених пам'яток регіону є багат шарове поселення П'ятницьке, що широкою смугою простягається на південь від села лівим берегом річки Велика Бабка. Історія дослідження даної поселенської структури пов'язана переважно з орієнтованістю дослідників на вивчення строжитностей СМК, однак, окрім означеного, тут зустрічаються матеріали широкого культурно-хронологічного спектру від неоліту, ККІС, ЗКІС до

¹Там само. С. 40 – 44.

²Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета за 1990 год. Колода В. В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца и Оскола. Харьков, 1991 // НА ІА АН УРСР. 1990/226. С. 11 – 12.

³Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета за 1990 год. Михеев В. К., Любичев М. В. Работы Введенского отряда. Харьков, 1991 // НА ІА АН УРСР. 1990/226. С. 3 – 10. Альбом ілюстрацій до звіту, ч.3. Арк. 22. Рис. 2.

⁴Свистун Г. Е. Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году. Харьков, 2006. // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2. С. 15.

скіфської, черняхівської, пенківської культур. Поселення неодноразово описувалось та досліджувалось поколіннями вчених¹, однак матеріали доби фінальної бронзи фіксуються у звітах та публікаціях дослідників лише з середини 2000-х рр.². Цікавими для нас в рамках даної роботи є окремі дослідження комплексів на поселенні. Наприклад, знахідка у закритому комплексі бондарихінського часу (малобудьківського типу, XIII-XI ст. до н.е.) керамічного горщика з нетиповим орнаментом і формою серед інших типових посудин, як зазначають А.В. Корохіна та В.І. Квитковський³, може вказувати на зв'язки з регіоном Поволжя, представленим східними колами культур валикової кераміки, тезу про що пізніше активно розвиватиме А.В. Корохіна, виокремлюючи ще один новий вектор етнокультурних відносин бондарихінців.

Провідну роль у локальному дослідженні пам'яток Харківщини з середини 2000-х років відігравало Державне підприємство Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України», представлена у регіоні нашого дослідження філіалом «Слобідської археологічної служби». В результаті активної роботи з проведення експертиз пам'яток археології у 2008 році було виявлено та шурфовано ряд поселень з матеріалами бондарихінської культури (Завод Комсомолец у м. Харків, селища Хотомля та Металівка Вовчанського р-ну, Циркуни – 13)⁴.

У 2010 році до вивчення пам'яток Сіверськодонецького лісостепу в районі Харкова повертається Ю.В. Буйнов. У ході проведення розвідок берегами р. Харків дослідником було відкрито кілька нових та обстежено вже відомі поселення за матеріалами бондарихінської культури (Велика Данилівка – 6, Циркуни – 6, Циркуни – 13)⁵, зібрано виразну колекцію матеріалу (Рис. 18), а

¹Квитковский В. И. История археологических исследований многослойного селища Пятницкое-I Печенежского района Харьковской области // Слобожанське культурне надбання. Харків: Курсор, 2009. С. 85 – 91.

²Квитковский В. И., Колода В. В. Отчёт о работе Слобожанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое-I в 2009 году. Харьков, 2010. // НА ІА НАН України. 2009/92. С. 8, 30.

³Корохина А. В., Квитковский В. И. Материалы эпохи поздней — финальной бронзы с многослойного селища Пятницкое-I в бассейне Северского Донца // Древности 2014-2015. Харьков, 2015. С. 107-123.

⁴Археологічні розвідки в м. Харків і Харківській обл. у 2008 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубєва, С. А. Задніков та ін. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 325 – 328.

⁵Буйнов Ю. В. Разведки в долине р. Харьков // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 50 – 51.

також дано оцінку перспективності подальшого вивчення найбільш цікавих селищ, одне з яких було розкопано у 2020 році (звіт в процесі підготовки).

Ряд досліджень пам'яток на території м. Харків було проведено в рамках наукових експертиз у другій половині 2000-х – 2010-х рр. Розкопки поселень Завод Комсомолець¹ у 2008 році; Харків, провулок Климовського² у 2009 р. (рис. 19), що проводились під керівництвом К.Ю. Пеляшенка та Ю.В. Буйнова, а також селище Харків, вулиця Клочківська³ (поблизу будівель за адресою вул. Клочківська, 55), висвітлили ще одну сторінку доісторії території сучасного міста Харків.

З 2014 року територія Чугуївського та Печенізького р-нів потрапила до кола наукових інтересів співробітниці ХММ І.Ю. Рєпіна А.В. Юрченко, внаслідок чого було проведено низьку польових досліджень (розвідок, шурфувань та розкопів), виявлено ряд пам'яток, у т.ч. із матеріалами бондарихінської культури⁴. Більшість оглянутих поселень вже були відкриті дослідниками минулих років, однак науковою новизною стало поточнення локалізації пам'яток за допомогою ГПС-систем (GPS-навігаторів), моніторинг сучасного стану (особливо в умовах підвищеного інтересу грабіжників культурно-історичної спадщини т. зв. «чорних археологів», з діяльністю яких пов'язано значна кількість пошкоджень цілісності культурного шару на більшості пам'яток а також культурно-хронологічно приналежності (поселення Тетліга – І, відоме за звітами дослідників минулих років⁵, де фігурувало як

¹Пеляшенко К. Ю., Буйнов Ю. В. Охоронні дослідження на поселеннях доби бронзи Завод Комсомолець та Мерефа 4 на Харківщині // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 223 – 227.

²Пеляшенко К. Ю., Буйнов Ю. В. Охоронні розкопки на багатошаровому поселенні Харків, пров. Климовського // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 324 – 326.

³Дослідження в м. Харків та Харківській обл. / І. В. Голубєва, В. С. Аксьонов, С. А. Задніков та ін. // Археологічні відкриття в Україні 2012 р. Київ: ІА НАН України, 2013. С. 329.

⁴Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження розвідками в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області в 2017 році. Харків, 2018 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 12. 114 арк.

Юрченко А. В. Звіт про археологічні розвідки з шурфуванням в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області в 2016 році. Чугуїв, 2017 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 10. 91 арк.

⁵Колода В. В., Свистун Г. Е., Квитковский В. И., Лаптев А. А. Отчет о совместных археологических разведках в Харьковской области в 2007 г. (бассейне рек Тетлега и Большая Бабка (правые притоки Северского Донца). Харьков, Чугуев, 2008 // Архів ЧМР. Ф.14. Оп.1. Спр.25. С. 11 – 12.

одношарове з матеріалами салтівської культури, при шурфуванні виявилось багатошаровим)¹ (Рис. 20)

Окрім того, уваги заслуговує проведення досліджень² у 2016 (шурфування)³ та 2017⁴ (невеликий розкоп загальною площею 21 кв. м) роках на багатошаровому поселенні Кочеток-ВУВГ⁵, де було зібрано доволі репрезентативну колекцію матеріалів від доби неоліту та середньої бронзи (катакомбна КІС) до раннього середньовіччя (салтівська культура) й Нового часу. Кераміка бондарихінської доби на поселенні представлена рядом фрагментів маловиразного, однак характерного для технології та орнаментативної БК матеріалу (Рис. 21).

Таким чином, історія вивчення поселенських пам'яток верхньої течії Сіверського Дінця охоплює більш ніж 70 років різнопланових за своєю масштабністю, глибиною та характером досліджень від розвідувальних робіт зі збором підйомного матеріалу без чіткої картографічної локалізації та атрибуції артефактів до планомірних розкопок значних площ поселенських структур з усіма можливими новітніми засобами фіксації (прив'язкою до світової системи координат за допомогою ГІС-систем, таких як GPS-навігатори), аналізу в рамках не тільки традиційних археологічних методів, але й набуваючих все більшої популярності досліджень (петрографічне вивчення керамічного матеріалу), а також розширення можливостей атрибуції старожитностей.

Основними етапами вивчення регіону є періоди від кінця 40-х рр. до кінця 50-х рр. ХХ ст. як час початкового вивчення бондарихінських пам'яток переважно в рамках цілеспрямованих досліджень інших епох; поч. 60 – х – к. 70 – х рр. ХХ ст. – період масштабних розвідок на території

¹Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження .. в 2017 році. С. 7 – 25.

²Юрченко А. Роботи в Чугуївському районі // Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 274 – 275.

³Юрченко А. В. Звіт про археологічні розвідки... в 2016 році. С. 12 – 15.

⁴Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження відкритого поселення Кочеток-ВУВГ в Чугуївському районі Харківської області в 2017 році. Харків, 2018 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 11. С. 11 – 14.

⁵Інформація щодо знахідок металевих виробів з місцевості, що відповідає території поселення, була зафіксована Г. Є. Свистуном, однак жодних задокументованих підтверджень щодо обстеження пам'ятки не було оприлюднено (Свистун Г. Е. Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году. Харьков, 2006. // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2. С. 14).

Сіверськодонецького лісостепу, характерний для доби новобудовних експедицій; 80-ті – к. 90-х рр. XX ст., коли інтерес до вивчення регіону частково зменшується, а дослідники спрямовують свої зусилля на вивчення пам'яток тих епох, що входять до сфери їх наукових інтересів; сучасний етап від початку 2000 – х років, що характеризувався активізацією роботи не тільки окремих археологів, зацікавлених у вивченні найдавнішого минулого нашого краю, але й спеціальних наукових інституцій (ОАСУ), спрямованих на локальне вивчення старожитностей будь-якої доби, в результаті чого фіксувались також і фінальнобронзові артефакти представників племен бондарихінської культури.

РОЗДІЛ II

ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ БОНДАРИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ РЕГІОНУ

2.1. Характеристика природно-географічних умов регіону.

Регіон дослідження розташований у межах центру північної частини Харківської області, в басейні річки Сіверський Донець, у межах Харківської схилово-височинної області Східноукраїнського краю Східноєвропейської рівнини¹ (Рис. 22). Означена територія розміщується на північному сході лісостепової зони України, куди значним чином заходять західні понижені відроги Середньоруської височини, та обмежується з північного заходу лівобережним лісостепом, з півдня – ландшафтами степового типу. Для земної поверхні цього району характерний її загальний нахил на південь і південний схід, а також відповідне зменшення абсолютних відміток висот над рівнем моря від 250 – 230 до 200 – 175 м². Особливості сучасної ландшафтно-структури Харківської схилово-височинної області детермінуються, окрім усього іншого, значним впливом лесових порід, поширених повсюдно, а, особливо – у межах заплав найбільших річок регіону.

З точки зору агрогрунтового районування, Сіверськодонецький лісостеп належить до східної підпровінції Лівобережної високої провінції. Цікаво, що більша частина території провінції³ повторює ареал поширення пам'яток бонадрихінської культури⁴ (Рис. 23), окрім західної периферії, південних відрогів в межах Сіверськодонецького коридору меридіальної екологічної мережі⁵ та басейну р. Оки. У ландшафтно-просторовій структурі області (Рис.

¹Максименко Н. В., Квартченко Р. О., Різник К. Ю. Оновлене фізико-географічне районування Харківської області // ВХНУ. Серія «Екологія», 2016. Вип. 14. С. 21 – 22.

²Геология СССР. Том V. Геология Украинской ССР и Молдавской ССР / Глав. Ред. П. Я. Антропов. Москва: Государственное научно-техническое издательство литературы по геологии и охране недр, 1958. С. 30.

³Природа Украинской ССР. Почвы / Н. Б. Вернандер, И. Н. Гоголев, Д. И. Ковалишин и др. Киев: Наукова думка, 1986. С. 34.

⁴Буйнов Ю. В. Памятники бонадрихинской культуры в Среднем Поочье. С. 86.

⁵Кочанов Е. О., Хортова А. О., Збукер О. О. Гіс-модель просторової структури екологічної мережі Сіверськодонецького природного коридору для оптимізації використання біоресурсів (на прикладі Чугуївського і Зміївського районів Харківської області) // ВХНУ. № 1054. Серія «Екологія». Вип. 8. 2013. С. 59.

24) домінують сильно розчленовані лесові височини, на яких залягають чорноземи типові малогумусні, а також сірі лісові ґрунти, урізноманітнені дібровами, балками і ярами, на схилах яких, особливо – у східних частинах регіону, відшаровуються крейдові породи (Рис. 25).

У рельєфі переважають вододільні хвилясті місцевості, що характеризуються накопиченням потужних середньогумусних чорноземів, особливо поширених у межиріччі річок Сіверський Донець, Уди, Лопань та Харків. Праві круті схили річок переважно є значною мірою розчленованими балками та ярами. Окрім того, значного поширення у часи голоцену набули схилів місцевості зі слабо та середньоеродованими темно-сірими ґрунтами і чорноземами опідзоленими. Схилів місцевості формуються переважно невеликими урочищами з широколистяними лісами, що проростають на темно-сірих лісових ґрунтах, а також балками з чагарниковою та різнотравно-лучностеповою рослинністю. Ландшафтну структуру також певною мірою урізноманітнюють верхів'я балок, в яких часто знаходяться невеликі ареали широколистяних лісів¹ (в разі відсутності значного пригнічуючого ґрунти та рослинність антропогенного впливу²).

Терасові місцевості річкових долин є добре вираженими, особливо – на великих річках регіону. Так, наприклад, р. Уди має значну, розвинену заплаву шириною від 0,3 до 3,5 км з чорноземно-лучними та лучними солончакуватими ґрунтами, що є типовим для даного типу ландшафтів³. Важливими для ландшафтно-просторового аналізу поселенської проблематики палеометалевої доби є надзаплавні піщано-борові місцевості, що утворюють смуги шириною від 0,4 до 4,0 км та є характерними екологічними нішами для представників племен епохи фінальної бронзи. Дані борові місцевості гіпсометрично і в плані ландшафтних структур змінюються переважно терасовими лесовими рівнинами

¹Максименко Н.В., Квартченко Р.О., Різник К.Ю. Оновлене фізико-географічне районування. С. 23.

²Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України: Підручник. Київ: Знання, 2005. С. 220.

³Природа Украинской ССР. Почвы. С. 67.

з чорноземними ґрунтами, зручними для ведення господарської діяльності (що буде вже більш характерно для населення раннього залізного віку).

Поширені у рамках прирічкових структур балки та яри розміщуються у напрямку до борових і заплавних місцевостей, факт чого представниками більшості до- та історичних епох використовувався для посилення оборонної здатності поселенських структур, однак, для бондарихінського часу даний аспект теж є важливим, оскільки поселення інколи бувають приурочені саме до таких мікроландшафтів, враховуючи їх високий ресурсний потенціал.

Більша частина площі регіону дослідження розташована у межах Золочівсько-Чугуївського фізико-географічного району¹ (Рис. 26), який займає більшу частину правого берега р. С. Донець до західного та південного вододілів, що проходять кордонами басейну р. Уди. За висотою підйому території це найвищий район у межах Харківської області (максимальна висота налічує 236 м над рівнем моря), що впливає на відповідність ландшафтних та ресурсних умов. Як і на більшості території Харківської схилово-височинної області, у межах даного району переважає усталений загальний нахил поверхні, а також напрямок падіння долин основних річок із півночі на південь. Глибина ерозійного розчленування поверхні, сягаючи 50 – 125 м, є доволі значною, особливо, враховуючи, що густота мережі балок та ярів, що становить від 0 до 2,5 км на 2 кв. км площі², зумовлює наявність значно виражених перепадів висот у багатьох формах рельєфу, що ускладнює пересування даною територією.

Характерною особливістю, що знаходить своє вираження у локалізації археологічних об'єктів³, є асиметричність схилів долин річок. Правий берег зазвичай є більш високим і крутим, лівий – похилий, терасований, а ширина долини доволі значна. При цьому, глибина річкової долини інколи сягає 85 – 100 м. Долини таких великих (відносно, у межах регіону) річок як Лопань,

¹Максименко Н.В., Квартченко Р.О., Різник К.Ю. Оновлене фізико-географічне районування. С. 23.

²Там само. С. 23.

³Березанская С. С., Отрошенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Київ: Наукова думка, 1986. С. 53.

Харків та Уди дуже подібні за геоморфологічними умовами існування. На річках добре розвинуті тераси, число яких може коливатися від 3 – 4 до 7 – 9 (наприклад, Сіверський Донець з його високою терасованістю). Однак, долини менших річок – Великої Бабки, Рогані, мають переважно балкоподібну форму та є менш розвинутими.

У Золочівсько-Чугуївському районі виділяють наступні типи ПТК: плоскі і слабо хвилясті рівнини, плоскі лесові рівнини, лесові розчленовані балками рівнини, а також рівнини лесові піднесені й відносно вирівняні¹. Перший тип ПТК характерний для долин річок Уди та Харків, заплави яких у деяких місцях розширюються до 1 – 3,5 км, затоплюються навесні, а влітку часто зберігають невеликі озерця у природних пониженнях. Другий тип рівнин переважає на терасованих лівих берегах долин, де поверхня є майже пласкою, урізноманітненою терасовими уступами, неглибокі балки та ярами. Лесові розчленовані рівнини зазвичай займають правобережжя Дінця, Уд та Харкова, що виражається наявністю балок у схилах долин, що мають типові урочища, виражені яри, з переважаючими опідзоленими ґрунтами².

Регіон багатий на ресурси підземних вод, що зустрічаються у вигляді джерел, особливо – у балчастих районах³. Лесові піднесені й відносно вирівняні рівнини переважно приурочені до вододілів. Окрім того, загальну картину рельєфу урізноманітнюють як антропогенні споруди (кургани), так і цілком природні комплекси степових блюдець, різноманітних за розмірами та формою лощинок стоку і верхівок балок⁴. Ґрунти тут представлені переважно потужними та опідзоленими чорноземами, а флора – листяними лісовими масивами, що збереглися у верхів'ях балок, причому найбільше – поблизу м. Харків.

На основі використання даних щодо ландшафтно-просторових структур регіону, характеру переважаючих ґрунтів (особливо – за певними локаціями) та

¹Максименко Н. В., Квартченко Р. О., Різник К. Ю. Оновлене фізико-географічне районування. С. 23.

²Там само. С. 23.

³Екологічний атлас Харківської області. Друге вид., перероб. / Є. Л. Макаровський, О. В. Соловйов, Г. Д. Коваленко та ін. Харків: УкрНДІЕП, 2005. С. 17 – 19.

⁴Максименко Н. В., Квартченко Р. О., Різник К. Ю. Оновлене фізико-географічне районування. С. 23.

ресурсів, можна реконструювати природно-кліматичні умови, екологічні ніші та ресурсозабезпеченість просторових структур¹, в рамках яких мешкали представники племен доби фінальної бронзи, що допоможе чіткіше простежити особливості життя населення краю давнини, уточнити характерні риси господарського комплексу та виробничих можливостей бондарихінців, а також пролити світло на питання відносного та абсолютного часу існування поселенських пам'яток верхньої течії Сіверського Дінця означеного періоду.

2.2. Нарис палеокліматичних умов території Сіверськодонецького лісостепу за доби фінальної бронзи.

Фінальнобронзовий час займає відносно невеликий проміжок історії між двома великими як за хронологічно-часовими показниками, так і за важливістю для становлення і розвитку людської цивілізації (у межах Євразії) епохами бронзи та раннього залізного віку. Питання датування все ще викликає дискусії серед дослідників (що, однак, характерно для більшості відрізків часу доісторичного періоду). Найбільш прийнятною на даний момент точкою зору з цього приводу є варіант урахування заключного періоду ЕБ (для Лівобережного лісостепу, тотожному часу побутування старожитностей бондарихінської культури) у межах кін. II тис. до н.е. (XI / X ст. до н.е.) до IX / VIII ст. до н.е.

За ці декілька сотень років внаслідок ряду чинників, таких як коливання активності сонця, нахил орбіти земної кулі, а також перетворення атмосфери, гідросфери і літосфери² клімат поступово зазнавав певних змін, що мало вплив на всі сфери людського життя на території Сіверськодонецького лісостепу.

За кліматичною хронологією даний період входить до кінця суббореального (2500 – 500 рр. до н. е.) періоду голоцену – останньої геохронологічної епохи, або геологічної сучасності, періоду настання природно-кліматичних умов сучасного нам, інтергляціального типу. Більшість

¹Дергачева М. И. Археологическое почвоведение / Отв. ред. чл.-корр. РАН И.М. Гаджиев. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1997. 228 с.

²Изменчивость климата Европы в историческом прошлом / А. Н. Кренке, М. М. Чернавская, Р. Браздил. Отв. ред. А. Н. Кренке. Москва: Наука, 1995. С. 176 – 179.

дослідників вважають суббореал одним із найбільш складних періодів, в який відбувалися дуже контрастні та доволі часті зміни у найбільш важливих для людських спільнот природно-кліматичних аспектах, особливо – в плані розвитку біоценозів та ландшафтних характеристик¹, що найбільше впливало на можливості для ведення господарства давнього населення.

Суббореальний період голоцену в цілому характеризується невеликим похолоданням, порівняно з попереднім кліматичним оптимумом атлантичного періоду, коли панував теплий і сухий клімат, межі кліматичних поясів відкочуються південніше, тундра наступає на тайгу, тайга – на широколистяні ліси та степи, в аридних зонах знижується рівень поверхневих вод².

Щодо реконструкції кліматичних умов території Східноукраїнського лісостепу досі йдуть дискусії і єдиного, усталеного погляду на цю проблему немає. Клімат та природні умови завжди взаємопов'язані, саме тому їх слід розглядати в спільному контексті. Даний нарис не має на меті узагальнити всі версії палеокліматичних реконструкцій пізнього голоцену Сіверськодонецького лісостепу, тому ми обмежимося лише оглядовою їх характеристикою.

Причинами зміни клімату та природних умов даного періоду деякі дослідники вбачають активу господарську діяльність людини, яка в середині II тис. до н.е. у зв'язку з розвитком виробничої сфери та поступового переходу до землеробства у нашому регіоні та активізації скотарства в інших, починає інтенсивно впливати на природне середовище. Саме збільшення територій, які починають активно розроблятися для сільськогосподарських потреб (випалення частини лісів в практиці підсічно-вогневого землеробства, розорювання значних площ тепер вже безлісних просторів і викликана цим зміна гідрологічного режиму територій³), на думку багатьох дослідників (Р.В. Попадюк, А.А. Чистякова, С.І. Чумаченко та ін.), викликали зміни клімату і встановлення сучасного зонального поділу південно-східної Європи з іншого

¹Спиридонова Е. А. Природная обстановка голоцена юго-востока Русской равнины // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, 1990. № 59. С. 148.

²Синицын В. М. Введение в палеоклиматологию. Ленинград: Недра, 1980. С. 205 – 206.

³Восточноевропейские широколиственные леса / Р. В. Попадюк, А. А. Чистякова, С. И. Чумаченко и др.; под ред. О. В. Смирновой. Москва: Наука, 1994. С. 28-29.

боку до проблеми підходить ряд авторів (Т.А. Серебряная, К.С. Лосєв, Є.А. Спиридонова), які вбачають причини динаміки кордонів лісостепу більшою мірою саме в зміні кліматичних умов, а не антропогенного фактору. Є і точка зору щодо одночасного впливу тектонічних процесів та деструктивного господарського фактору¹.

Єдиного погляду на роль людського чинника у процесі формування клімату періоду голоцену поки що не сформульовано. Проте, якщо виокремлювати досліджуваний нами регіон Сіверськодонецького лісостепу із загального контексту розвитку лісостепової зони Євразії суббореального періоду, необхідно зазначити відмінність у деяких значущих факторах формування ландшафтів того часу, а саме в кількості населення та рівні його розвитку, переважаючому типі господарства, а також, безумовно, специфічних фізико-географічних умовах регіону, описаних у 1 підрозділі даного дослідження.

В епоху пізньої та фінальної бронзи, наприкінці суббореального періоду (кін. SB-3A) (датується 3,4–2,9 тис. р. т.) та у першій пол. SB-3B (охоплює проміжок 2,9–2,6 тис. років тому) за Г.О. Пашкевичем та В.М. Шовкоплясом² (або кін. 5-го – перша пол. 6 підетапу за Є.В. Спиридоною), клімат змінюється в бік зниження температури та збільшення вологості³, що призводить до збільшення експансії лісостепових ландшафтів на південь⁴, при тому, що в цей час відбувається активне становлення землеробського типу господарства місцевих племен та збільшується кількість населення⁵ (у середньозрубний час), що мало б призвести до необхідності збільшення площ орних ділянок за рахунок лісу, проте, цього, очевидно, не відбувається в тій

¹Шовкопляс В. М., Пашкевич Г. О., Христофорова Т. Ф. Голоценовий етап в геологічній історії України // Тектоніка і стратиграфія. 2011. Вип. 38. С. 89.

²Пашкевич Г. О., Шовкопляс В. М. Особливості суббореального періоду голоцену // Тектоніка і стратиграфія: міжвід. зб. Київ, 2012. Вип. 39. С. 148.

³Кременецкий К. В. Палеоecология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. Москва: Институт географии АН СССР, 1990. С. 160.

⁴Эволюция лесного почвообразования на юге лесостепи Среднерусской возвышенности в позднем голоцене / Ю. Г. Чендев, А. Л. Александровский, О. С. Хохлова и др. // Почвоведение. 2017. № 1. С. 7.

⁵Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. С.192.

мірі, яка могла б мати настільки сильний кліматотворчий вплив. Тому говорити про вирішальний вплив антропогенного фактору на формування клімату в означений період історії Сіверськодонецького лісостепу навряд чи є можливим. Вірогіднішим в даному разі є варіант зміни умов, необхідних для ведення нормальної економіки в рамках типу господарства, що був характерним для племен зрубної КІС, внаслідок чого і відбувається криза пізньозрубного часу, можливий відтік частини населення та прихід нових племен з північних районів, у рамках чого на місцевому субстраті і була складена бондарихінська культура, з чим погоджуються більшість дослідників.

Як вже було зазначено, на території Східноукраїнського лісостепу мали місце постійні зміни кліматичних умов. Після фази середнього суббореалу (4,1–3,4 тис. р. тому), для якого було характерними потепління і значна аридизація, клімат Східноукраїнського лівобережжя як степової, так і лісостепової зон набував рис сухості, а в долинах річок зменшувалась кількість лісової рослинності, а також змінювався рослинний склад північних частин степу та лісостепу (лучні степи замінювались різнотравно-злаковими, відбувалося гумусонакопичення під злаковими степами, поширювалася степова рослинність з великою участю складноцвітих, хрестоцвітих та ін.), в долинних лісах зникали в'яз та граб, фаза пізнього суббореалу за даними палеопедологічних досліджень мала активне чергування етапів збільшення та зниження зволоженості¹.

Після оптимуму середнього суббореалу настає фаза похолодання і зволоження клімату, розпочинається процес формування алювію, на якому 3,1–2,9 тис. років тому утворюються підзолисті ґрунти. На терасах Сіверського Дінця в XIV ст. до н.е. складаються ґрунти дерново-підзолистого типу, які сприяють розвитку лісостепової рослинності, що поширюється на південь. За даними аналізу по С14, волога фаза клімату продовжувалася до 3,0 тис. років тому, тоді як в інтервалі XII–XI ст. до н.е. вже починається поступове зниження вологості, клімат стає подібним до сучасного². Це підтверджують

¹Пашкевич Г. О., Шовкопляс В. М. Особливості суббореального періоду голоцену. С. 148.

²Там само. С. 148.

спостереження за потужністю річних осадових відкладів в закритих водоймах, які вказують на те, що в кінці III – першій половині II тис. до н.е. відбувалося збільшення вологості клімату, а з 2-ї половини II тис. до н.е. – навпаки – аридизації на території Східноукраїнського лісостепу¹.

Останнім етапом суббореального періоду вважається похолодання раннього залізного віку, яке почалось в X ст. до н.е. Колектив вчених під керівництвом Ю.Г. Чендева реконструюють переважання лісостепоного типу ландшафтів вододілів півдня лісостепу Середньоруської височини в цей час (3500-2800 рр. тому)². На думку Н.Я. Марголіної, в цей час відбувається найбільша експансія широколистяних лісів на вододілах лісостепоної зони³.

Майже вся територія регіону дослідження розташована у поясі чорноземів типових середньогумусних, причому в північній частині району переважають важкосуглинкові, а в південній – глинисті за своїм гранулометричним складом ґрунти. Однак у заплавах річок (Сіверський Донець, Уди, Харків) поширені лучні солонцюваті ґрунти на алювіальних та делювіальних відкладах, а в долині р. Велика Бабка та далі на схід від неї до долини С. Дінця переважають опідзолені ґрунти на лесових породах – темно-сірі опідзолені⁴, що зумовлено тектонічною структурою даної території.

Н.Я. Марголіна, підтверджуючи гіпотезу В.О. Городцова, вказала на те, що ґрунти в сучасній чорноземній зоні впродовж усього періоду голоцену формувались лише по чорноземному типу, беручи за основу дослідження підкурганних (похованих) ґрунтів бронзового віку. Морфологічні властивості похованих ґрунтів мало чим відрізняються від фонових (сучасних), різниця простежується лише в потужності горизонтів та вмісті гумусу⁵. Виходячи з даної тези, можна припустити, що загальна картина ґрунтового покриття

¹Раунер Ю. Л., Золотокрылин А. Н., Попова В. В. Колебания влажности климата на Европейской части СССР за 4000 лет // Известия АН СССР. Серия географическая. № 1. Москва, 1983. С. 53.

²Эволюция лесного почвообразования на юге лесостепи... С. 3 – 12.

³Возраст и эволюция черноземов / Н. Я. Марголина, А. Л. Александровский, Б. А. Ильичев и др. Москва: Наука, 1988. С. 80

⁴Канаш О. П., Лактіонова Т. М., Медведєв В. В. Ґрунти України // Національний Атлас України. URL: http://atlas.igu.org.ua/maps_elektron.html (дата звернення: 13.05.21).

⁵Возраст и эволюция черноземов... С. 91-92.

сучасної території верхньої течії Сіверського Дінця в цілому характерна і для періоду к. II – поч. I тис. до н.е., окрім частини ділянок, переважно у долинах річок, які через ряд об'єктивних факторів більш схильні до якісних змін внаслідок перемін кліматичних впливів чи ґрунтотворчих чинників і природних умов.

Також, деякі сучасні російські дослідники зазначають загальну закономірність для придолинних територій вододілів півдня лісостепової частини Середньоруської височини протягом останніх 2800 років, тобто починаючи від завершальної фази фінальнобронзової доби та початку РЗВ за археологічною періодизацією і похолодання раннього залізного віку за кліматичною, яке проявляється в переході зі степової стадії ґрунтоутворення до лісової та обумовленої цим трансформації чорноземів у сірі лісові ґрунти з проміжним етапом їх еволюції – опідзоленими чорноземами¹. Дану тенденцію необхідно враховувати при детальнішому розгляді господарського комплексу племен БК.

Флора і фауна Сіверськодонецького лісостепу досить різноманітна. В епоху бронзи більшу частину досліджуваної території займали лучні степи з переважаючими злаковими рослинами. У балках та на високих відрогах Середньоруської височини були поширені широколистяні ліси, де домінували дуби, липа, клен. В цілому, якісний склад флори лісостепу майже не змінився за останні тисячоліття, оскільки природні умови регіону змінювались не надто суттєво, відображаючись на меридіальному руху південного кордону лісостепової зони. Фауна, навпаки, змінилась у порівнянні з сучасністю значним чином через деструктивний (особливо – з XVIII ст.)² антропогенний вплив на навколишнє середовище. В пізньому суббореалі на означених територіях були широко розповсюджені різні види тварин, в тому числі на даний момент зниклі з цих земель: зубри, лосі, вовки, зайці, кози, дикі свині та

¹Еволюция лесного почвообразования... С.7.

²Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. С. 18-19.

гуси, тетерева, журавлі, орли, перепели і т. ін., значна кількість риби (що за розмірами значно перевищувала сучасну)¹.

Отже, можна зробити висновок, що за доби фінальної бронзи територія верхньої течії Сіверського Дінця була дуже привабливою для людини, адже гармонічне поєднання характерних і для степової, і для лісової зон ландшафтів з досить м'яким кліматом та значною кількістю природних ресурсів (за кількістю фітомаси даний регіон перевищує степову зону у 10 та за кількістю зоомаси у 50 разів²), що робить Подінців'я одним із найбільш родючих районів, дозволяло успішно вести землеробсько-скотарський спосіб господарського укладу. Просторове положення регіону та його досить неоднорідна фізико-географічна структура зумовили наявність різних типів ландшафтів, що дозволяло різнопланово опановувати ресурсну базу Сіверськодонецького лісостепу. Коливання середньорічних кліматичних показників та поступове зміщення кордонів природних зон, що спричинили зрушення як у рослинних ландшафтних комплексах, так і у фауністичній базі району, також мали наслідки для залежної від природних умов навколишнього середовища людини давнини, у т.ч. спричиняючи періодичні міграції та зміни матеріальної культури населення регіону. Це ілюструється можливим переселенням частини бондарихінців наприкінці існування даної етнокультурної спільності у північно-східні райони, в середню течію басейну р. Оки, що за матеріалами поселенських пам'яток та на основі аналізу кліматичної ситуації X ст. до н.е. реконструює Ю.В. Буйнов³.

Таким чином, усі означені вище фактори значним чином детермінували представників племен бондарихінської культури упродовж історичного шляху їхнього розвитку, впливаючи як на кількість поселень (тобто, власне, густоту населення), так і на особливості їх ландшафтно-просторового розміщення та відповідних екологічних ніш, а також мікро- та макроміграційні процеси.

¹Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тысячелетие до н.э.). Харків: ПФ Амет, 2001. С. 15.

²Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь... С.15.

³Буйнов Ю. В. Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье. С. 86 – 87.

РОЗДІЛ III.
ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ
СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

3.1. Особливості ландшафтно-просторового розташування та топографічних умов поселенських пам'яток бондарихінської культури Сіверськодонецького лісостепу.

При описі та характеристиці поселенських структур будь-якої археологічної культури одним із перших аспектів завжди зазначається ландшафтно-просторове розміщення та топографічне положення пам'яток. Дане правило є універсальним та загальноприйнятим, оскільки саме інформація щодо локалізації поселення дозволяє співставити різночасові, часто розрізнені дані дослідників задля уникнення повторного відкриття пам'яток та більш точного відображення археологічних реалій об'єкту, адже доволі частим є факт виявлення знахідок різного культурно-хронологічного положення та, відповідно, подальшої інтерпретації, що значним чином відрізняється у несинхронних джерелах. Окрім того, внаслідок дії природних факторів чи деструктивної антропогенної діяльності, поселення часто бувають знищені, і тільки дані щодо локалізації можуть у подальшому пролити світло на долю пам'ятки.

Означені ситуації виявляються повсюдно, в тому числі і на території верхньої течії Сіверського Дінця. Наприклад, серед «перевідкритих» (та, відповідно, іменованих кожним дослідником за власною системою класифікації) є поселення біля с. Кицівка Чугуївського р-ну, яке фіксувалось археологами починаючи з П. Єфименка¹ і фігурувало у звітах та публікаціях як «поселення Кицівка», Кицівка – I², Кицівка – II¹ і т. п.; поселення біля

¹Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. Вып. II. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920 – 1926 годах. Изюм: Печатное дело, 1926. С. 20.

²Лаптев О. О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. І. П. Костюченка // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 11. Харьков: ООО «НТМТ», 2012. С. 278.

с. Клугино-Башкирівка, що отримували назву від «Клугино-Башкирівка (пункт 1)²» до Башкирівка – І³, селища біля села Верхня Писарівка, що носили назви Писарівка – І⁴ або В. Писарівка – 7⁵, а також зруйнована на даний момент забудовою 522 м/р Салтівського житлового масиву м. Харків пам'ятка Рижанка – І за Є.В. Пузаковим⁶, яка, згідно даних картографування, найбільш імовірно тотожна поселенню Шевченки за В.Є. Радзівською⁷ та Журавлівка (за І.Б. Шрамко та ін.)⁸.

У таких випадках задля встановлення локалізації пам'ятки картографуються усі варіанти розміщення, що були описані дослідниками різних років з урахуванням можливих змін у ландшафті місцевості та погрішності окомірного опису, який найчастіше використовувався дослідниками для прив'язки археологічних об'єктів в рамках розвідок до початку активного застосування ГІС-методів (використання GPS-навігаторів).

Основою для картографічного визначення положення об'єкта в сучасних умовах стали переважно топографічні карти РСЧА за 1936 / 1940 р. (масштаб 1:200000, в 1 см 2 км), Генерального штабу СРСР різних років (в основному нами були використані карти М-37-061, М-37-062, М-37-073, М-37-074 масштабом 1:50000 1950 р. та масштабом 1:100000 1977 року. Спираючись на дані звітів дослідників, в рамках означених карт локалізувалися точки, центр перетину яких і відповідав найбільш імовірному місцю розташування поселення, з поправкою на урахування особливостей мікроландшафту та

¹Буйнов Ю. В. Отчет об исследованиях Предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ им. Горького в 1976 году. Харьков, 1977 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 3. С. 27.

²Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Отчет об археологических раскопках и разведках на территории Харьковской области в 1987 году (ксерокопія). Харьков, 1988 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 4. Спр. 13. С. 2.

³Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 году. Харьков, 1965 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1964/69. С. 3-4, 11.

⁴Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1959 году // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 18. С. 4.

⁵Михеев В. К. Краткий отчет об археологических разведках Кочетокской экспедиции АН УССР в 1959 году. Харьков, 1959 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 2. Спр. 1. С. 3.

⁶Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1974 году. Харьков, 1975 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1974/80. С. 21 – 22.

⁷Радзиевская В. Е. Отчет об археологических разведках и раскопках на территории Харьковской области в 1977 году. Харьков, 1978 // Науковий архів ІА НАН України. 1977/59. С. 8 – 9.

⁸Шрамко І. Б., Голубєва І. В., Задніков С. А., Пеляшенко К. Ю. Результати досліджень у м. Харків і Харківській обл. у 2009 – 2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз) // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 379.

найбільш корелюючих до вимог племен доби фінальної бронзи нашого регіону умов. Усі необхідні елементи картографування пам'яток було виконано в рамках геоінформаційної платформи SAS.Planet (Рис. 27), з можливістю співставлення різночасових варіантів проекції карт (Рис. 28) та підкладки інших карт (Рис. 29), аерофотозйомки, а також знімків поверхні землі з систем орбітального стеження (супутників), найбільш повноформатними та новітніми з яких є супутникові знімки, що застосовуються Google maps. Однак, зазначимо, що поселенські структури часто займають доволі значні площі, особливо – в сприятливих топографічних та природних умовах Сіверськодонецького лісостепу (від кількох сотень кв. м. до десятків гектарів), тому точкова локалізація є доволі умовною та використаною з метою окреслення загальної специфіки розміщення та взаєморозташування археологічних об'єктів.

Окрім того, такі об'єкти як поселення близ с. Новодонівка Вовчанського р-ну (Новодонівка – III за Д.Я. Телегіним¹ або Новодонівка – IV за В.І. Митрофановою²), Трав'янське – I³, Харків, пров. Климовського⁴ та багато інших наразі є знищеними та реконструюються лише за наявними матеріалами зі звітів дослідників та даних картографування.

Зважаючи на окреслене вище, картографування пам'яток є доволі інформативним та дієвим методом емпіричного здобуття необхідних для вивчення поселенських структур даних, а також способом отримання корисної для подальших досліджень маси інформації, аналіз якої може допомогти при детальнішому розгляді таких важливих характерних складових рис бондарихінської культури, як спрямованість господарської діяльності,

¹Михеев В. К. Краткий отчет об археологических разведках Кочетокской экспедиции АН УССР в 1959 году. Харьков, 1959 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 2. Спр. 1. С. 4.

²Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. Киев: Наукова думка, 1977. С. 70.

³Шрамко Б. А. Отчет Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 году. Харьков, 1972 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 22а. С. 20 – 25.

⁴Дослідження в м. Харків і Харківській обл. в 2009 р. (за матеріалами експертиз) / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. К.: ІА НАН України, 2010. С. 482.

екологічних ніш з їх ресурсним потенціалом, можливих мікроміграційних процесів чи взаємозв'язків між окремими територіальними одиницями і т. ін.

В рамках даної роботи було зібрано інформацію щодо 73 окремих поселенських пам'яток з матеріалами бондарихінської культури на території верхньої течії Сіверського Дінця, відомих за звітами та публікаціями дослідників, а також відкритими державними реєстрами пам'яток історії та культури. Усі отримані матеріали було узагальнено в рамках бази даних поселень регіону, верифіковано та систематизовано, перевірено на аспект відомості під іншими назвами та «перевідкритості», а також зібрано та внесено у відповідні стовпчики бази даних (далі – БД) усі можливі джерела, які вдалось виявити. Окрім того, в рамках БД було відмічено супутні матеріали археологічних культур, що були зафіксовані на пам'ятках, а також відомості щодо специфіки досліджень (розвідка з фіксацією підйомного матеріалу, шурфування, розкопки або зачистка природних чи штучних оголень схилу з метою визначення стратиграфії) та сучасного стану поселень (Додаток 1).

Цікавою видається ситуація з топографічним розміщенням поселень бондарихінської культури регіону. На основі інформації, зазначеної дослідниками, а також за допомогою даних, які вдалось отримати внаслідок використання прийому картографування, вийшло більш-менш точно встановити або приблизно визначити локалізацію 68 пам'яток.

Загальна картина виглядає наступним чином. Уся топографія поселенських структур епохи фінальної бронзи є низькою, приуроченою переважно до долин та придолинних територій найбільших річок регіону (Сіверський Донець, Уди, Харків, Велика Бабка, Тетліга), що, однак певною мірою є специфічним аспектом, враховуючи існування бондарихінських пам'яток з вищим розташуванням у інших районах існування цієї спільності¹. Серед визначених пам'яток більшість доводиться на I терасу (переважно – борову, піщану, інколи – задерновану) – 31 поселення. Дещо більш низьке

¹Буйнов Ю. В. Поселення бондарихінської культури // ВХУ. Серія Історія. 2001. №201. Вип. 12. С. 84 – 85.

відносно урізу води річки розміщення представлено мисами та мисоподібними відрогами I терас (15 пам'яток). Найнижча локалізація представлена піщаними дюнами (12) та підвищеннями (часто – дюнними) серед заплави річок (11 поселень) (Рис. 30). При цьому, останні два варіанти розміщення відрізняються переважно положенням відносно інших топографічних умов (ранжування дюн відносно дюноподібних підвищень виокремлюється в рамках рівня перевищення відносної висоти точок радіально загального мікрорельєфу території.

Однак, не можна не зазначити факту, що на практиці розділення особливостей рельєфного розміщення часто є доволі умовним, особливо, враховуючи те, що топографія буває східною в характеристиці або майже однорідною за ранжуванням (борові тераси за конфігурацією виступають мисами, дюнні підвищення виокремлюються в т.ч. і на терасах, і т. ін.). Навіть опис локалізації одних і тих самих пам'яток у різних дослідників може відрізнятися, причому, не тільки в рамках єдиного ландшафтного простору, але і систем вищого рангу. Однак, навіть в рамках таких неідеальних для дослідження умов, аналіз топографічного розташування пам'яток відкриває значний простір можливостей.

Цікавою закономірністю, яку можна простежити за допомогою аналізу ландшафтно-просторового розміщення пам'яток, є явище утворення сукупностей селищ, які в археологічній літературі прийнято називати «кущі» або «гнізда» поселень. Такі поселенські структури є доволі характерним явищем для ранньосередньовічних культур, особливо – слов'янських¹ та салтівських² старожитностей. Однак, цікавим та дискусійним є питання інтерпретації відображення історичних реалій на археологічному матеріалі, особливо, враховуючи різність підходів дослідників до означеної теми.

¹Синиця Є. «Кущі поселень» у Східноєвропейських археологічних культурах I тис. н. е.: інтерпретаційна модель та археологічні реалії (до постановки проблеми) // Міжнародна наукова конференція «Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології» (3-5 лютого 2016, Київ, Україна): тези доповідей. Київ, 2016. С. 86.

²Свистун Г. Е. Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры // Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения В. П. Левенка (13 – 16 ноября 2006 года). Липецк, 2006. С. 281 – 285.

Є.В. Синиця, окреслюючи межі трактувальних моделей означеного терміна, наголошує на присутності інтерпретаційного забарвлення самого поняття «кущ поселень», оскільки семантичне навантаження такої дефініції вже окреслює певну ієрархічну залежність від «коріння» до «гілок» в рамках єдиної системи, яка наводить прямі асоціації з певними спорідненими колективами / мешканнями родів чи елементарних племінних утворень¹. Однак, у такому разі, інтегруючим чинником подібного утворення має бути єдиний колективний / економічний / стратегічний / релігійний центр (наприклад, городище, навколо якого групуються кілька (не менше 3-х) сільських неукріплених поселень. Тим не менш, враховуючи загальноновживану практику використання означеного терміну, у даній роботі задля усунення можливої плутанини та для легшого сприйняття викладеного матеріалу застосовується саме поняття «кущ пам'яток».

Для старожитностей бондарихінської культури у цілому не є характерним існування укріплених поселень (на даний момент відомо лише декілька таких пам'яток на увесь ареал поширення племен доби фінальної бронзи, серед яких на території Дніпро-Донецького лісостепу, як зазначає Ю.В. Буйнов, відомо лише три городища². Зважаючи на те, що кількість поселень БК на території досліджуваного регіону є однією з найвищих і за абсолютною кількістю пам'яток може посперечатися хіба що з ранньозалізним віком (лісостеповим варіантом скіфоїдної культури) та раннім середньовіччям (старожитності салтівської культури), то очевидним здається факт малоімовірності використання укріплених поселень в стратегічно-оборонних цілях у такій якості, в якій подібні структури використовувались (і для чого, власне, споруджувались) в означений час.

Тим не менш, враховуючи трудовитрати на спорудження фортифікацій, особливо – в умовах фінальнобронзового часу з його переважно низьким,

¹Синиця Є. «Кущі поселень» у Східноєвропейських археологічних культурах I тис. н. е. С. 86.

²Буйнов Ю. В. Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2016. Вып. 14. С. 77.

навіть відносно РЗВ та старожитностей СМК рівнем розвитку засобів праці та відповідним ККД, виключати з поля зору означені пам'ятки та заперечувати їх можливий військово-стратегічний функціонал не є можливим (розвиток цього питання, очевидно, потребував би більш поглибленого спеціалізованого дослідження).

Тим не менш, більшість бондарихінських поселень протягом усього проміжку існування даної спільності залишалися відкритими, неукріпленими пам'ятками з топографією, що не передбачала оборонні функції, а за відсутності інших варіантів ландшафтно-просторового розташування, окрім локацій з низькою, не призначеною для оборони топографією та мікроландшафтом, імовірно, означенні функції і не були необхідні у зв'язку з відсутністю більш-менш очевидної загрози, принаймні, на ранніх етапах існування БК.

3.2. Особливості ландшафтно-просторового розміщення поселень бондарихінської культури: господарський аспект.

Зважаючи на рівень розвитку господарської системи бондарихінських племен з їх орієнтацією на скотарсько-землеробське виробництво, в рамках кризових явищ доби фінальної бронзи, маловірогідним здається факт співіснування цілих агломерацій поселенських структур через ряд об'єктивних чинників, головними з яких виступають обмеженість природних екологічних ресурсів, необхідних для нормального існування колективів в умовах екстенсивного використання повільно відновлюваних систем, вірогідно невисокої чисельності населення території Сіверськодонецького лісостепу, а також низького рівня виробничих можливостей в умовах відносно примітивного матеріального комплексу.

Фінальnobронзовий час, що дослідниками часто трактується як період певного «відкату», який фіксується за характерними рисами матеріальної культури у порівнянні з доволі розвинутими системами передуючого зрубного часу та наступної ранньозалізної доби, будучи етапом заселення певною мірою

спустілої території Сіверськodonеччини внаслідок розпаду останньої з великих культурно-історичних спільностей ЕБ та подальшого імовірного залюднення вакантних екологічних ніш представниками більш архаїчних племен, водночас є і періодом певної технологічної кризи. Д.П. Куштан вказує на те, що у період XII – X ст. до н.е. припиняє діяти Транс'євразійський олов'яний шлях, діяльність якого забезпечувала рудою металургію в т.ч. Подінців'я, крім того, зазначаючи можливу деструктивну роль у цьому представників племен ранньотекстильної кераміки Волго-Окського межиріччя¹, на генетичний зв'язок яких з бондарихінцями вказують сучасні дослідники.

Таким чином, у той час, поки під впливом ряду факторів, у т.ч. несприятливих природно-кліматичних умов, нових соціальних викликів, спричинених, можливо, майновим розшаруванням внаслідок доволі успішної та відносно протяжної діяльності зрубних племен у межах сприятливого середовища та економічної ситуації, а також вірогідного аграрного перенаселення в межах допустимого рівня експлуатації ресурсних зон у характерних для них екологічних нішах та втрати сировинних джерел для необхідного металургійного виробництва, ЗКІС розпадається, частина населення, очевидно, мігрує², а на територію Сіверськodonецького лісостепу інвазують нові племена, що асимілюють постзрубний субстрат (та інше місцеве населення) і утворюють нове, цікаве археологічне явище.

Певну архаїчність матеріальної культури бондарихінців було підмічено більшістю дослідників даного етнокультурного утворення, особливо – на початку виокремлення даної АК, коли на фоні хронологічних співставлень з іншими спільностями населення, що мали розвинутий комплекс металургії³ з широким асортиментом знарядь з металів, зачатками письма (ідеографічного

¹Куштан Д. П. Транс'євразійський «оловянный» путь эпохи поздней бронзы // Российский археологический ежегодник. 2012. № 2. С. 259.

²Отрошенко В. В. Історія племен зрубної спільності. Автореферат дисс. ... на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ: ІА НАН України, 2002. С. 39.

³Паньков С. В. Стародавня чорна металургія на території України. Частина І. Передскіфський і скіфо-античний період / ІА НАН України. Київ, 2014. С. 119 – 120.

етапу можливого подальшого розвитку знакової системи)¹ та високого виробничого потенціалу, що відгукувався позитивними коливаннями демографічної ситуації, раптом з'являється відносно примітивне за зовнішніми характеристиками населення з майже відсутньою металообробною галуззю. Зауважимо, однак, що окремі знахідки виробів з металу фіксуються, крім того, являючи собою продукцію саме місцевого виробництва², наприклад відомі формочки для кельта з епонімного поселення Бондариха³, а також, що важливіше, одні з перших залізних знарядь на даній території, очевидно, теж, місцевого виробництва⁴, такі, як ніж з поселення Оскіл⁵. Та все ж, кількість металу в матеріальному комплексі БК є вкрай незначною.

Крім того, дослідники, визнаючи певну спадкоємність та генетичну спорідненість між компонентами розвитку схеми Мар'янівка – Малі Будки – Студенок – Бондариха, вказували на типовість «неолітичного» обліку мар'янівської та, посередньо, малобудьківської й студенокської кераміки⁶. Металургія у бондарихінців субститується кремнеобробною індустрією, однак, асортимент кам'яних виробів хоч і є доволі виразним (наприклад, специфічні луновидні серпи) та багаточисельним⁷, але багато в чому не може порівнюватись за функціоналом з металевими виробами.

Враховуючи означені вище фактори, можна припустити наявність відносно менш продуктивного господарства бондарихінських племен у порівнянні з представниками зрубної спільності. Навіть враховуючи, що типи господарської діяльності бондарихінців та зрубників мали подібну основу (скотарство у кореляції з землеробством), очевидно, що технологічний рівень, який впливав на продуктивність отримання продуктів вирощування агрокультур, у представників ЗКІС був вищим. Оскільки використання

¹Отрощенко В. В. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи // Археологічна Керамологія. 2019. №1 (1). С. 72.

²Татаринов С. И. Железодельательный горн бондарихинской культуры // СА. 1980. №3. С. 280 - 283.

³Іллінська В. А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу // Археологія. 1957. Т.10. С. 57.

⁴Татаринов С. И., Федяев С. В., Федотов С. А. Археология Бахмутского края. Артемовск, 2003. С. 35 – 36.

⁵Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. 1961. № 1. С. 37.

⁶Там само. С. 39 – 41

⁷Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. С. 72.

металевих знарядь праці значною мірою збільшує ККД роботи (звісно, бронзовий господарський інвентар був не єдиним, паралельно продовжувалось використання кам'яних засобів, наприклад, серпи на зрубних пам'ятках зустрічаються як металеві (бронзові), так і крем'яні, у т.ч. т. зв. волинцевського типу, що використовувались у роговій чи кістяній оправі)¹.

Окрім того, доволі вірогідною для представників ЗКІС реконструюється можливість наявності рільного землеробства з використанням плугу та тяглової худоби, що дозволяло обробляти окрім низинних ділянок у заплавах (що, як зазначають спеціалісти-грунтознавці, фактично майже не виснажуються навіть при активному землеробстві), можливо, навіть більш високих за топографією локацій з тяжчими, однак, більш родючими ґрунтами. Ю.О. Краснов зазначав, що характерні для ЗКІС бронзові серпи майже повсюдно в аналогіях за формою зустрічаються там, де з'являється орне землеробство, реконструюючи саме такий тип землеобробітку для племен доби пізньої бронзи². Свідченням можливості опанування нових ландшафтів з вищим просторовим розташуванням, окрім власне матеріального комплексу, може бути загалом вища, ніж у бондарихінців, топографія розташування селищ (так, на прикладі Чугуївського р-ну, серед пам'яток ЗКІС 6 із 8 доводяться на І терасу, і лише 2 поселення – на заплавні та дюнові мікроландшафти). Однак, побутує і думка щодо збереження превалюючим способом обробки землі традиційного мотижного³, що, у такому разі, обмежувало б можливості зрубників щодо виробництва продукції, особливо – додаткової.

Господарська діяльність племен бондарихінської культури ж виявляється багато у чому подібною до загальних рис передуючої хронологічно зрубної КІС, в цілому відповідаючи загальним тенденціям розвитку даної сфери за доби пізньої та фінальної бронзи півдня Східної Європи, однак, детермінована рядом факторів, у тому числі традиціями, характерними для племен, генетично

¹Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. Киев: Наукова думка, 1990. С. 41.

²Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы (II тыс. до н.э. – первая половина I тыс. н.э.). Москва: Наука, 1971. С. 41.

³Березанская С. С. Усово Озеро. С. 37.

пов'язаних із північними районами, природні умови яких є дещо відмінними від тих, в яких відбувалось формування і переважне функціонування ЗКІС, та відсутністю ресурсів для виробництва сплавів металів, через що можливості ведення господарської діяльності були менш широкими. Ю. В. Буйнов, реконструюючи бондарихінський економічний уклад, наголошує, що провідною галуззю господарства племен фінальнобронзової доби було орне землеробство, приурочене переважно до алювіальних заплавлених ґрунтів, при цьому, зазначаючи більш допоміжну, підпорядковану в т.ч. потребам обробки землі, функцію¹. Це частково може підтвердити гіпотезу щодо наявності у населення БК традиції періодичних мікроміграцій, однак, матеріалів, що підтверджували б категорично землеробську спрямованість господарської діяльності бондарихінців при лише доповнюючій функції скотарства, на даний момент не достатньо для утвердження подібних висновків.

Окрім того, топографія поселенських пам'яток БК є більш низькою, у порівнянні зі зрубними (менше 40 % селищ займають борові тераси, інші ж представляють нижчу локалізацію). Цікавими в даному контексті також виявляються спостереження О.П. Журавльова, який, за результатами визначення остеологічного матеріалу з двошарового поселення Діброва (культурні шари чітко стартиграфовані та представлені старожитностями ЗКІС та БК), визначав склад поголів'я стада на цих поселеннях для кожного періоду його існування. Дослідник зазначав, що для бондарихінського часу характерним є домінування у поголів'ї свійського бика (53%), вівців та кіз (20%), а також свиней та коней (12%), при незначній ролі мисливства (10%), причому, у порівнянні зі зрубними часом, роль великої рогатої худоби та свиней збільшується, а значення дрібної рогатої худоби та коней зменшується².

При цьому, важливим зауваженням є те, що для зрубного горизонту характерне забивання тварин віком понад 1 рік, що вказує на розвинену фазу

¹Буйнов Ю. В. Про господарство племен бондарихінської культури. ВХГУ. Серія: Історія. 1980. Вип. 12. С. 93 – 96.

²Журавльов О. П. Остеологічні матеріали з поселення Діброва // Восточноевропейский археологический журнал. 2002. №5 (18). URL: <http://archaeology.kiev.ua/journal/050902/zhuravlev.htm> (дата звернення 12.05.21).

тваринництва¹, яке мало б забезпечуватись не менш розвиненим станом землеробства (оскільки для прокорму поголів'я взимку, в т.ч. молодняка, необхідно заготовити значні об'єми сіна, які, переважно, отримувались внаслідок жнив злакових агрокультур). До того ж, аналогічна ситуація прослідковується і на інших поселеннях регіону².

На бондарихінських остеологічних матеріалах дана закономірність не фіксується. Це може ще раз підтвердити тезу про домінуючу роль саме тваринництва з лише допоміжною функцією землеробства у племен доби фінальної бронзи Сіверськодонецького лісостепу, на відміну від більш чітко вираженої землеробської спрямованості господарського комплексу зрубних племен. Враховуючи можливу зорієнтованість господарського комплексу бондарихінців на осіле придомне тваринництво³, можемо по-новому поглянути на питання утворення кущів поселень даного періоду.

Розглядаючи «кущ поселень» як певну структурну одиницю, в основі виокремлення якої покладено однорідний за своїми природними умовами ландшафтно-просторовий комплекс, обмежений переважно взаємозв'язком окремих поселенських пам'яток в рамках територіального розподілу та гіпотетичних прив'язок щодо радіусу максимально можливого поширення селищ без виходу з умов єдиної спільної екологічної ніші, звернемо увагу на особливості топографічного розташування «кущів».

В рамках даного дослідження було зібрано інформацію щодо 73 окремих поселень з матеріалами бондарихінської культури, на основі картографування яких вималювався ряд очевидних скупчень пам'яток. Дані місця концентрації мають єдину топографію, що на місцевості відповідає подібним природним умовам. Таким чином було гіпотетично виокремлено наступний ряд поселенських структурних одиниць-«кущів» (Рис. 31): Данилівський

¹Журавльов О. П., Амирханов А. Ш., Губская О. В. Фауна поселений эпохи бронзы Александровск и Провалье Ворошиловградской области // Археология. 1985. Вип. 49. С. 57.

²Журавльов О. П. Скотоводство у населения донской лесостепной срубной культуры (по остеологическим материалам Мосоловского поселения) // Поселения срубной общности. Межвузовский сборник научных трудов. Воронеж: издательство Воронежского университета, 1989. С. 90.

³Артеменко И. И. Бондарихинская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Москва: Наука, 1987. С. 117.

(2 пам'ятки) на р. Харків, Удянський (3 пам.), Коваленківський (4 пам.), Темнівський (3 пам.), Хмарівський (3 пам.) та Ново-Покровський (3 пам.) на р. Уди; Чугуївський (3 пам.), Клугино-Башкирівський (3 пам.), Кочетоцький (3 пам.), Печенізький (2 пам.), Новокомсомольський (3 пам.), Мартівський (5 пам.), Новодонівський (5 пам.) та Писарівський (3 пам.) на р. Сіверський Донець

При виокремленні окреслених комплексів ми враховували мінімально допустиму відстань фіксації поселень як окремих пам'яток. Оскільки «хутірне» розташування для бондарихінської культури хоч і не характерне, однак, в рамках специфічних ландшафтних умов, не виключене (наприклад, якщо єдина зона, що підпадає під межі екологічної ніші, необхідної для проживання населення, є доволі специфічною – широка заплава з окремими дюнними підвищеннями невеликого діаметру, що розташовані на значній відстані (від 50 до 100 м), очевидним є співвіднесення плям концентрації археологічного матеріалу (що зазвичай інтерпретуються як залишки жител) з межами єдиного поселення, розтягнутого на значну відстань через особливості рельєфу). Подібна ситуація прослідковується на деяких пам'ятках регіону, у т.ч. частково в межах значного поселенського комплексу П'ятницьке – І.

Окрім того, враховувалась і максимально допустима відстань, в межах якої окремі селища можна вважати як такі, що входять в єдиний просторово-територіальний комплекс (дане значення коливається в межах регіону дослідження від 0,5 до прибіл. 3,5 – 4 км і детермінується, знову ж таки, топографічними особливостями місцевості).

Інтегруючим чинником при виокремленні «кущів поселень» виступають єдині умови мікроландшафтного розміщення та природно-ресурсного потенціалу екологічних ніш, що на практиці відображається східністю топографічних умов усіх об'єктів, що були об'єднані нами в єдину структурну одиницю (Рис. 32). Наприклад, при виокремленні Темнівського «куща» об'єднуючою умовою стало розміщення селищ в радіусі від 0,4 км до 2,5 км у рамках єдиної геопросторової структури – пологої борової тераси, задернованої

та (на даний момент) засадженої однорідною рослинністю, що свідчить про єдиний морфологічний тип ґрунтів, а також висота розташування поселень відносно долини річки Уди.

Сусідній Хмарівський «кущ поселень» має власну, специфічну ландшафтну характеристику: на краю низьких, окремих великих останцевих піщаних борових терас, на незначній відстані від заболоченої заплави річки розміщено 3 окремішні пам'ятки, причому, кожна з них майже рівнозначно виокремлює собі територію необхідної ресурсної зони за допомогою природної лінії поділу, вираженої руслом невеликої річки Рудка. Даний «кущ» міг би бути гарною ілюстрацією мікроміграційних процесів в середині родових колективів бондарихінської культури, оскільки в даному випадку переміщення на дещо більшу ніж 1 км дистанцію дозволило б общині зайняти території «за річкою» з абсолютно подібним ландшафтом, відстанню до водних ресурсів та, при цьому, «оновленого» ресурсного потенціалу території (Рис. 33). Більшість виокремлених в даній роботі структурних одиниць у цілому повторюють окреслені вище схеми та критерії виділення «кущів поселень».

І, все ж таки, логічним постає питання причин переміщень поселенських пам'яток населення фінальнобронзового часу Сіверськодонецького лістостепу (в тому разі, якщо міграційні процеси взагалі мали місце в історичних реаліях). На жаль, для відповіді на дане питання необхідно провести цілий ряд комплексних досліджень, у т.ч. з розкопок принаймні 2-3 «кущів» задля отримання необхідних стратиграфічних, планіграфічних даних, а також матеріальних решток, особливо – керамічного комплексу (аналізу формаційно-масових характеристик), що дозволило б на основі емпіричних та аналітичних досліджень довести або спростувати генетичну спорідненість населення, що залишило після себе означені пам'ятки.

Крім того, з точки зору господарського комплексу, все ще перспективною здається розробка гіпотези щодо необхідності зміни локацій розміщення поселенських осередків внаслідок деструктивної антропогенної діяльності самого ж фінальнобронзового населення, аналогії чого зустрічаються у

багатьох культурах (найвідомішим, мабуть, є факт знищення представниками трипільської к-ри власних селищ та міграція на нові території відповідно до сталого циклу кожні 50-70 років внаслідок виснаження ґрунтів)¹.

Аналогія щодо слов'янських «кущів пам'яток», у яких дослідники часто вбачають родо-племінні об'єднання, структурно виражені на місцевості, ураховуючи специфіку історичних реалій існування племен доби фінальної бронзи, є маловірогідною, оскільки в такому разі поставало б питання виявлення певної ієрархічної залежності (за схемою селище – городище) або іншого, не відображеного в матеріальній культурі інтегруючого фактору, наприклад, релігійного або політичного центру (умовно).

Однак, аналіз ресурсно-зонного потенціалу вказує на малоімовірність синхронного співіснування усіх пам'яток в рамках окремо взятого «куща», оскільки в даному випадку населення дуже швидко скоротилось би в міру природних факторів (недостатня кількість ресурсів для існування таких агломерацій, враховуючи доволі низький, переважно екстенсивний тип господарства бондарихінців).

Зважаючи на результати дослідження, зауважимо, що усі поселенські пам'ятки верхньої течії Сіверського Дінця, що містять матеріали бондарихінської культури, у цілому можна розділити на ті, які гіпотетично відносяться до ландшафтно-просторових рамок «кущів пам'яток», та ті, які через певні причини не могли б бути описані в межах даних структурних одиниць. Визначаючи можливі версії пояснення подібного розподілу селищ БК, зазначимо, що територія Сіверськодонецького лісостепу ще досі не є вивченою повністю, і на карті регіону залишилось багато «білих плям» (особливо – у північних межах, що, однак, може пояснюватися відсутністю необхідних водних ресурсів в означених районах, які б приваблювали представників племен доби фінальної бронзи, і, відповідно, потрапляли в поле зору археологів як потенційно перспективні для дослідження простори).

¹Пашкевич Г. О. Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. Київ, 2006. С. 123.

Окрім того, внаслідок наявності лише незначної кількості поселень, що були досліджені на рівні вищому, ніж збір та фіксація підйомного матеріалу (шурфування, розкопки), досі проблематичним постає питання реконструкції тривалості життя пам'яток, оскільки лише дані стратиграфічних спостережень з необхідною прив'язкою до матеріальної культури, бажано – в рамках закритих комплексів та планіграфічних даних (різночасовість спорудження жител, функціонування господарських об'єктів і т. ін.) може дозволити приблизно моделювати хронологічний проміжок безперервного існування пам'ятки.

Таким чином, виокремлення структур поселень в рамках концепції «кущів пам'яток» окрім можливостей, пов'язаних з поставленими в рамках даної роботи цілями щодо характеристики загальних вимог представників племен бондарихінської культури до ландшафтно-просторових та ресурсних умов, і, відповідно, екологічних ніш, дозволяє поставити ряд нових питань, відповіді на які допоможуть пролити світло на одну із найбільш дискусійних, однак, вкрай важливих для розуміння етнокультурної історії Сіверськодонецького лісостепу епох, в рамках якої зародилися основи одного із найважливіших технологічних проривів в людській історії – доби раннього заліза.

ВИСНОВКИ

Доба бронзи є одним із найважливіших та найбільш цікавих періодів людської історії, будучи часом, у який підвалини сучасної нам цивілізаційної системи почали формуватися та набувати визначальних рис. Одним із найменш вивчених, однак, необхідних для розуміння суті історичного процесу на території півдня Східної Європи хронологічним проміжком є доба фінальної бронзи, яка у межах Лівобережного лісостепу представлена старожитностями бондарихінської культури, що завершує епоху раннього металу та є прологом до наступного, більш яскравого за матеріально-технічним комплексом та відображенням у джерелах часу – раннього залізного віку.

Не зважаючи на значний інтерес, який дослідники приділяли бондарихінській культурі як явищу, особливо – в контексті проблематики її вкрай «зручного» положення в рамках заповнення певної хронологічної лакуни між яскравою добою середньої та пізньої бронзи з масштабними та виразними культурно-історичними спільнотами та раннім залізним віком з масивом скіфських пам'яток, на даний момент про племена бондарихінців науці все ще відомо дуже мало, особливо, зважаючи на повну відсутність писемних джерел та детермінованість історичного знання вибірці наявного археологічного матеріалу.

Проблематикою дослідження бондарихінської культури займалися цілі покоління вчених, розвиваючи не тільки ті сфери знання, які можливо прослідкувати на основі матеріальних свідчень та артефактів, але і різні гіпотетичні конструкції (наприклад, питання генези БК, походження бондарихінців, генетичної належності до певної етнічної групи і т. ін.), дискусії з приводу яких продовжуються вже понад сім десятків років. Серед дослідників, які внесли найбільший вклад у вивчення бондарихінської культури, варто відзначити Д.Я. Телегіна, В.А. Іллінську, Б.А. Шрамка, Г.Т. Ковпаненко, О.І. Тереножкіна, С.С. Березанську, І.Н. Шарафутдінову, О.С. Беляєва, Ю.В. Буйнова, В.А. Ромашка, С.І. Воловика, А.В. Корохіну та ін.

Дослідження поселенських пам'яток регіону також має доволі довгу історію, сягаючи корінням початку ХХ ст. від робіт Д.І. Багалія до розвідок М.В. Сибільова. Однак, саме цілеспрямоване, а, головне, усвідомлене, вивчення бондарихінських старожитностей на території верхньої течії Сіверського Дінця починається у 50-х рр. ХХ ст. після аргументації виокремлення бондарихінського горизонту як окремої археологічної культури, репрезентованої специфічним, самобутнім матеріальним комплексом та належної до окремої групи населення. У цей час і надалі впродовж кількох послідовних періодів, кожен з яких характеризувався певними особливостями щодо характеру, цілей та спрямованості досліджень, а також масштабності проведення робіт, на території регіону працювали І.П. Костюченко, Б.А. Шрамко, Д.Т. Березовць, Є.В. Пузаков, В.Є. Радзієвська, В.К. Міхєєв, А.К. Дегтяр, Ю.В. Буйнов, В.В. Колода, В.І. Квітковський, Г.Є. Свистун, І.Б. Шрамко, І.В. Голубєва, С.А. Задніков, К.Ю. Пеляшенко, О.О. Лаптев, А.В. Юрченко та ін.

Більшість досліджень проводилась у рамках розвідувальних робіт неінвазивного плану та характеризувалась фіксацією підйомного матеріалу, а також доволі поверхневим описом особливостей локалізації та топографічних умов розташування пам'яток. Більш пізні дослідження поселень, що проводилися з початку ХХІ ст., мають більш чіткі прив'язки та кращий ілюстративний матеріал, у зв'язку з розвитком новітніх технологій.

На території регіону було проведено також ряд розкопок поселень із матеріалами БК (Шмарівка, дослідження Б.А. Шрамка 1951р.; Трав'янське – І, дослідження Б.А. Шрамка 1971 р.; Харків, вул. Клочківська, роботи І.В. Голубєвої 2007 р.; «Завод Комсомолець», дослідження К.Ю. Пеляшенка, 2009 р.; П'ятницьке – І, дослідження, в рамках яких було зафіксовано бондарихінські матеріали – В.І. Квітковський, 2008 – 2009 рр.; Велика Данилівка – VI, роботи ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічна служба», 2020).

Таким чином, територія верхньої течії Сіверськодонецького лісостепу є доволі непогано дослідженою в плані фіксації археологічних об'єктів. За більш ніж сім десятків років вивчення внаслідок проведення розвідок та розкопок тут було відкрито цілий масив пам'яток, серед яких нам вдалось знайти інформацію щодо 73 окремих поселень із матеріалами бондарихінської культури, що показує сприятливість природно-географічних умов регіону для життя людських спільнот давнини.

Територія верхньої течії Сіверського Дінця займає вигідне географічне положення на південному сході величезного масиву Східноєвропейської рівнини, в межах Харківської схило-височинної області, охоплюючи західні понижені відроги Середньоруської височини. Переважно рівнинний рельєф, густо порізаний яро-балочними комплексами в долинах невеликих річок, що протікають регіоном, створює різноманітні ландшафти, які були зручними для життя і господарської діяльності давніх людських спільнот. Значна концентрація природних ресурсів, характерна для українського Лівобережного лісостепу, розвинена річкова система, утворена головною водною артерією регіону – р. Сіверський Донець та її притоками (р. В. Бабка, Тетліга, Уди, Харків), переважно сприятливі кліматичні умови помірного континентального типу, значна (у минулому) кількість фауни та різноманітність флори тисячами років притягували на наші землі людину.

Племена доби фінальної бронзи знайшли тут необхідні екологічні ніші для продуктивної господарської діяльності, що виявилось у активному заселенні та виникненні на даній території цілого масиву поселенських структур, серед яких лише на регіон дослідження площею бл. 3000 кв. км доводиться 73 зафіксованих пам'ятки. Це близько 1 поселення на кожні 40 кв. км, однак, цікавим є аспект концентрації поселень на певних ділянках, де зафіксовано до 3 окремих пам'яток на 1,5 кв. км (Безлюдівка, Удянка, Клугино-Башкирівка, Ковалівка і т.п.).

Дані картографування пам'яток, яке було виконано в рамках нашої роботи, дозволяють графічно відтворити загальну картину заселення території

Сіверськодонецького лісостепу представниками племен бондарихінської культури, виявити специфіку розташування поселенських структур, а також перевірити поселення, що фігурують у звітах та публікаціях дослідників різних років, на предмет відповідності вже відомим пам'яткам та «перевідкритості» у пізніші часи. Крім того, картографування поселенських структур дозволяє провести моніторинг стану пам'яток, що знаходились під загрозою знищення внаслідок деструктивної антропогенної діяльності чи не сприятливих природних явищ, що доволі важливо у контексті фіксації реальної картини заселення регіону фінальнобронзового часу та охорони археологічної спадщини.

Особливої уваги, окрім окреслення загальних особливостей ландшафтних вимог бондарихінців до обраної території розселення та визначення екологічних ніш, в рамках яких розміщується переважна більшість поселенських структур, а також топографічного розташування пам'яток, заслуговує проблематика взаєморозташування селищ, що доволі часто формують «кущі поселень» – групи окремих пам'яток, які на місцевості розміщені в рамках єдиного ландшафтно-топографічного простору на невеликій (від 0,5 до 4 км) відстані одне від одного. Дані просторові структури вірогідно свідчать про мікроміграційні процеси в середовищі окремих груп населення бондарихінських племен через спосіб господарства, що змушував періодично змінювати межі ресурсних зон.

Топографія пам'яток БК для усієї території регіону є стабільною, низькою та представлена поселеннями на I терасах, дюнах та мисах, а також дюнних підвищеннях у заплавах річок. Було встановлено, що з 68 пам'яток, які вдалось картографічно прив'язати до певних ландшафтів місцевості, 31 поселення було розміщено на I терасах, переважно борових, піщаних, часто – задернованих, 15 – на дюнах, 12 – на мисах, 11 – у заплаві річки. Таке розміщення пам'яток, хоч інколи і є доволі умовним, однак цілком корелює з характерною для економічного укладу змішаного скотарсько-землеробського типу ведення господарства бондарихінців екологічною нішею. До того ж, очевидним фактом,

встановленим на основі картографування поселенських структур, є тяжіння бондарихінських селищ до заплав великих річок і фактично повна відсутність таких на глибинних територіях лісостепової зони, що виокреслює питання щодо ролі річкових систем у житті населення доби фінальної бронзи.

Отже, зважаючи не окреслені в рамках даної роботи тези, можна констатувати, що проблематика вивчення поселень бондарихінської культури верхньої течії Сіверського Дінця є доволі важливою для розуміння історичних процесів, що мали місце на території Лівобережного лісостепу, актуальною в рамках перегляду підходів до дослідження археологічного матеріалу, а також перспективною для подальшого вивчення темою, поглиблення якої може пролити світло на ряд дискусійних питань щодо етнокультурної ситуації в Подінців'ї у фінальнобронзовий час, особливостей господарського комплексу та палеоекономіки, а також рівня розвитку матеріальної культури бондарихінських племен.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альбом к отчету Б.А. Шрамко о работе Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году. // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7а. 35 арк.
2. Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Отчет об археологических раскопках и разведках на территории Харьковской области в 1987 году (ксерокопія). Харьков, 1988 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 4. Спр. 13. 25 арк.
3. Буйнов Ю. В. Отчет об исследованиях Предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ им. Горького в 1976 году. Харьков, 1977 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 3. 25 арк.
4. Буйнов Ю. В. Отчет о разведках и раскопках на территории Харьковской области в 1977 году. Харьков, 1978 // НА ІА АН УРСР. 1977/67. 13 арк.
5. Дегтярь А. К. Отчет об археологических разведках в бассейне р. С. Донец в 1977 г. Харьков, 1978 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 8. Спр. 1. 9 арк.
6. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Реєстр пам'яток місцевого значення / Міністерство освіти і науки України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245323810&cat_id=244910406 (дата звернення: 10.05.2021).
7. Екологічний атлас Харківської області. Друге вид., перероб. / Є. Л. Макаровський, О. В. Соловйов, Г. Д. Коваленко та ін. Харків: УкрНДІЕП, 2005. 80 с.
8. Канааш О. П., Лактіонова Т. М., Медведєв В. В. Грунти України // Національний Атлас України. URL: http://atlas.igu.org.ua/maps_elektron.html (дата звернення: 13.05.21).

9. Квитковский В. И., Колода В. В. Отчёт о работе Слобожанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое – I в 2009 году. Харьков, 2010 // НА ІА НАН України. 2009/92. 41 арк., іл.
10. Колода В. В., Свистун Г. Е., Квитковский В. И., Лаптев А. А. Отчёт о совместных археологических разведках в Харьковской области в 2007 г. (в бассейне рек Тетлега и Большая Бабка (правые притоки Северского Донца). Харьков, Чугуев, 2008 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 4. 268 арк.
11. Михеев В. К. Краткий отчет об археологических разведках Кочетокской экспедиции АН УССР в 1959 году. Харьков, 1959 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 2. Спр. 1. 6 арк., іл.
12. Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госуниверситета за 1987 год. Колода В. В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца в 1986 – 1987 г. Харьков, 1988 // НА ІА АН УРСР. 1987/100. 56 арк.
13. Михеев В. К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 г. Харьков, 1962 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1961/24а. 14 арк.
14. Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета за 1990 год. Колода В. В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца и Оскола. Харьков, 1991 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1990/226. 91 арк.
15. Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета за 1990 год. Михеев В.К., Любичев М.В. Работы Введенского отряда. Харьков, 1991 // НА ІА АН УРСР. 1990/226. 17 арк.
16. Національний Атлас України. Ландшафти. URL: http://atlas.igu.org.ua/maps_elektron.html (дата звернення: 22.04.21).

17. Пузаков Е. В. Краткий отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1969 году. Харьков, 1970 // НА ИА АН УРСР. 1969/80. 28 арк.
18. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне реки Северского Донца в 1956 году. Харьков, 1957 // НА ИА АН УРСР. 1956/25. 30 арк.
19. Пузаков Е. В. Отчет экспедиции Харьковского государственного исторического музея и детской экскурсионно-туристической станции Обл. ОНО об археологических исследованиях на поселении Сердюково-2 Змиевского района Харьковской области в 1957-1960 гг. Харьков, 1961 // НА ИА АН УРСР. 1960/39. 29 арк.
20. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1959 году. Харьков, 1960 // НА ИА АН УРСР. 1959/21. 13 арк.
21. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 году. Харьков, 1965 // НА ИА АН УРСР. 1964/69. 12 арк.
22. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1966 году. Харьков, 1967 // НА ИА АН УРСР. 1963-67/75. 10 арк.
23. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1967 году. Харьков, 1968 // НА ИА АН УРСР. 1963-67/75. 12 арк.
24. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1968 году. Харьков, 1969 // НА ИА АН УРСР. 1968/35. 16 арк.
25. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1969 году. Харьков, 1970 // НА ИА АН УРСР. 1969/95. 36 арк.

26. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1973 году. Харьков, 1974 // НА ІА АН УРСР. 1973/103. 33 арк.
27. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1974 году. Харьков, 1975 // НА ІА АН УРСР. 1974/80. 22 арк.
28. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне реки Северского Донца в 1958 году. Харьков, 1959 // НА ІА АН УРСР. 1958/17. 12 арк.
29. Радзиевская В. Е. Отчет об археологических разведках и раскопках на территории Харьковской области в 1977 году. Харьков, 1978 // НА ІА НАН України. 1977/59, 12 арк., іл.
30. Свистун Г. Е. Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году. Харьков, 2006. // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2. 65 арк., іл.
31. Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году // Архів МА ХНУ імені В.Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7а. 22 арк.
32. Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1959 году // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 18. 48 арк., іл.
33. Шрамко Б. А. Отчет Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 году. Харьков, 1972 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 22а. 27 арк., іл.
34. Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження відкритого поселення Кочеток-ВУВГ в Чугуївському районі Харківської області в 2017 році. Харків, 2018 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 11. 63 арк.

- 35.Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження розвідками в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області в 2017 році. Харків, 2018 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 12. 114 арк.
- 36.Юрченко А. В. Звіт про археологічні розвідки з шурфуванням в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області в 2016 році. Чугуїв, 2017 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 10. 91 арк.
- 37.Андрианов Б. В. Земледелие наших предков. Москва: Наука, 1978. 168 с.
- 38.Артеменко И. И. Бондарихинская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Москва: Наука, 1987. С. 116 – 118.
- 39.Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. Київ: Наукова думка, 1966. 463 с.
- 40.Археологічні розвідки в м. Харків і Харківській обл. у 2008 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубєва, С. А. Задніков та ін. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 325 – 328.
- 41.Археология Украинской ССР в 3 томах. Том 1. Первобытная археология. Киев: Наукова думка, 1985. 568 с.
- 42.Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. 256 с.
- 43.Беляєв О. С. Нові дані про бондарихинську культуру // Археологія. 1984. Вип. 46. С. 73 – 80.
- 44.Березанська С. С., Іллінська В. А. Мар'янівсько-бондарихинська культура // Археологія Української РСР. Київ, 1971. С. 363 – 373.
- 45.Березанская С. С. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины // КСИА. 1960. Вып. 10. С. 36 – 47.
- 46.Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. 211 с.
- 47.Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Київ: Наукова думка, 1986. 167 с.

- 48.Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. Киев: Наукова думка, 1990. 152 с.
- 49.Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тысячелетие до н. э.). Харків: ПФ Амет, 2001. 264 с.
- 50.Буйнов Ю. В. Вопросы хронологии и периодизации марьяновской культуры эпохи бронзы // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2011. Вып. 10. С. 102 – 116.
- 51.Буйнов Ю. В. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры // РА. 2006. №2. С. 39 – 50.
- 52.Буйнов Ю. В. К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры // ВХНУ. Серія: Історія. 2009. № 852. Вип. 41. С. 7 – 16.
- 53.Буйнов Ю. В. К вопросу о генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков: ООО «НТМТ», 2010. С. 16.
- 54.Буйнов Ю. В., Кузьменко А. С. Типология кухонной посуды бондарихинской культуры (опыт многомерного статистического анализа) // ВХУ. Серия: История. 1992. Вып. 26. С. 140 – 152.
- 55.Буйнов Ю. В. Новые данные о хронологии памятников малобудковского типа // Laurea. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: Константа, 2007. С. 170-176.
- 56.Буйнов Ю. В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 6 – 14.
- 57.Буйнов Ю. В. Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2016. Вып. 14. С. 74 – 89.
- 58.Буйнов Ю. В. Поселення бондарихінської культури // ВХУ. Серія Історія. 2001. №201. Вип. 12. С. 84 – 90.

- 59.Буйнов Ю. В. Поселення бондарихінської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // ВХГУ. Серія Історія. 2003. №594. С. 4 – 13.
- 60.Буйнов Ю. В. Поселення малобудківського типу доби пізньої бронзи біля с. Тимченки у басейні Сіверського Дінця // Археологія. 2006. №1. С. 42 – 47.
- 61.Буйнов Ю. В. Про господарство племен бондарихінської культури. ВХГУ. Серія: Історія. 1980. Вип. 12. С. 93 – 100.
- 62.Буйнов Ю. В. Разведки в долине р. Харьков // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 50 – 51.
- 63.Возраст и эволюция черноземов / Н. Я. Марголина, А. Л. Александровский, Б. А. Ильичев и др. Москва: Наука, 1988. 144 с.
- 64.Воловик С. И. Бондарихинская культура (проблема происхождения). Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. 35 с.
- 65.Воловик С. И. К вопросу о сложении бондарихинской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тезисы докладов. Харьков, 1995. С. 23 – 24.
- 66.Восточноевропейские широколиственные леса / Р. В. Попадюк, А. А. Чистякова, С. И. Чумаченко и др.; под ред. О. В. Смирновой. Москва: Наука, 1994. С. 28 – 29.
- 67.Геология СССР. Том V. Геология Украинской ССР и Молдавской ССР / Глав. Ред. П. Я. Антропов. Москва: Государственное научно-техническое издательство литературы по геологии и охране недр, 1958. 1002 с.
- 68.Гершкович Я. П. Етнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье - Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. Донецк, 1998. № 7. С. 61 – 92.
- 69.Граков Б. Н. Ранний железный век. Москва: Изд-во МГУ, 1977. 235 с.
- 70.Горбов В. Н., Усачук А. Н. Бондарихинское поселение на Северском Донце // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій

- обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. Полтава, 1990. С.120 – 122.
- 71.Дергачева М. И. Археологическое почвоведение / Отв. ред. чл.-корр. РАН И.М. Гаджиев. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1997. 228 с.
 - 72.Дослідження в м. Харків та Харківській обл. / І. В. Голубєва, В. С. Аксьонов, С. А. Задніков та ін. // Археологічні відкриття в Україні – 2012. Київ: ІА НАН України, 2013. С. 329 – 331.
 - 73.Евминова А. Ф. Поселения поздней бронзы верхнего течения р. Ворсклы // КСИА. 1961. Вып. 11. С. 84 – 86.
 - 74.Журавльов О. П., Амирханов А. Ш., Губская О. В. Фауна поселений эпохи бронзы Александровск и Провалье Ворошиловградской области // Археологія. 1985. Вип. 49. С. 57 – 62.
 - 75.Журавльов О. П. Osteологічні матеріали з поселення Діброва // Восточноевропейский археологический журнал. 2002. №5 (18). URL: <http://archaeology.kiev.ua/journal/050902/zhuravlev.htm> (дата звернення 12.05.21).
 - 76.Журавльов О. П. Скотоводство у населення донской лесостепной срубной культуры (по остеологическим материалам Мосоловского поселения) // Поселения срубной общности. Межвузовский сборник научных трудов. Воронеж: издательство Воронежского университета, 1989. С. 80 – 99.
 - 77.Заворотна Г. Ландшафтний фактор в палеоекономіці племен Південно-Східної України доби пізньої бронзи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. Вип. 10. С. 6 – 16.
 - 78.Иваницкий В. П. Поселение бондарихинской культуры Карьерное в среднем течении Северского Донца // Донецький археологічний збірник. 2012. №16. С. 158 – 176.
 - 79.Изменчивость климата Европы в историческом прошлом / А. Н. Кренке, М. М. Чернавская, Р. Браздил; Отв. ред. А. Н. Кренке. Москва: Наука, 1995. 224 с., ил.

- 80.Іллінська В. А. Нові данні про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу // Археологія. 1957. Т.10. С. 50 – 64.
- 81.Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. 1961. № 1. С. 26 – 45.
- 82.Ильинская В. А. О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье // КСИА. 1955. Вып. 4. С. 106 – 109.
- 83.Ильинская В. А. О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. 1957. Вып. 70. С. 14 – 17.
- 84.Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола // КСИА. 1959. Вып. 8. С. 80 – 84.
- 85.Квитковский В. И. История археологических исследований многослойного селища Пятницкое-I Печенежского района Харьковской области // Слобожанське культурне надбання. Харків: Курсор, 2009. С. 85 – 91.
- 86.Кіусак Д. Простір і час для взаємодії в пізньому неоліті Побужжя // Міжнародна наукова конференція «Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології». Збірник тез доповідей. Київ. 2016. С. 62.
- 87.Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, 1967. 235 с.
- 88.Ковпаненко Г. Т. Поселення періоду пізньої бронзи та раннього заліза поблизу Охтирки // Археологія. 1957. Т.10. С. 95 – 105.
- 89.Корохина А. В. Горизонт заключительного периода эпохи бронзы на поселении Бондариха (по материалам раскопок 1951, 1953 гг.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 3 (23). С. 126 – 134.
- 90.Корохіна А. В. Деякі проблеми вивчення генези та розвитку бондарихинської культури // Археологія. 2010. № 1. С. 3 – 10.
- 91.Корохіна А. В. До походження бондарихинської культури // Археологія. 2009. № 3. С. 13 – 18.
- 92.Корохина А. В. История исследования бондарихинской культуры в историографии эпохи поздней бронзы // История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию

- со дня рождения В.В. Хвойки. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 178 – 195
93. Корохина А. В., Квитковский В. И. Материалы эпохи поздней — финальной бронзы с многослойного селища Пятницкое-I в бассейне Северского Донца // Древности 2014 – 2015. Харьков, 2015. С. 107 – 123.
 94. Корохіна А. В. Культурно-стратиграфічна ситуація на поселенні Ніцаха в Поворсклі // МДАСУ. Луганськ, 2012. № 11. С. 217 – 227.
 95. Корохина А. В. Северо-восточный вектор связей населения Днепро-Донской Лесостепи в заключительный период позднего бронзового века // Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы. Казань: Отечество, 2014. С. 133 – 147.
 96. Кочанов Е. О., Хортова А. О., Збукер О. О. ГИС-модель просторової структури екологічної мережі Сіверськодонецького природного коридору для оптимізації використання біоресурсів (на прикладі Чугуївського і Зміївського районів Харківської області) // ВХНУ. №1054. Серія «Екологія». 2013. Вип. 8. С. 57 – 68.
 97. Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы (II тыс. до н. э. – первая половина I тыс. н. э.). Москва: Наука, 1971. 168 с.
 98. Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. Москва: Институт географии АН СССР, 1991. 188 с.
 99. Куштан Д. П. Трансєвразийский «оловянный» путь эпохи поздней бронзы // Российский археологический ежегодник. 2012. № 2. С. 246 – 262.
 100. Лаптев О. О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. І. П. Костюченка // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 11. Харьков: ООО «НТМТ», 2012. С. 275 – 290.

101. Максименко Н. В., Квартченко Р. О., Різник К. Ю. Оновлене фізико-географічне районування Харківської області // ВХНУ. Серія «Екологія». 2016. Вип. 14. С. 21 – 22.
102. Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України: Підручник. Київ: Знання, 2005. 511 с.
103. Махно Є. В. Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях // Археологія. 1957. Т.10. С. 140 – 145.
104. Отрощенко В. В. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи // Археологічна Керамологія. 2019. №1 (1). С. 53 – 77.
105. Отрощенко В. В. Історія племен зрубної спільності. Автореферат дисс. ... на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ: ІА НАН України, 2002. 49 с.
106. Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет (атлас-монография) / отв. ред. И. П. Герасимов, А. А. Величко. Москва: Наука, 1982. 156 с.
107. Паньков С. В. Стародавня чорна металургія на території України. Частина I. Передскіфський і скіфо-античний період / ІА НАН України. Київ, 2014. 280 с.
108. Пашкевич Г. О. Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. Київ, 2006. 143 с.
109. Пашкевич Г. О., Шовкопляс В. М. Особливості суббореального періоду голоцену // Тектоніка і стратиграфія: міжвід. зб. Київ, 2012. Вип. 39. С. 145 – 150.
110. Пеляшенко К. Ю., Буйнов Ю. В. Охоронні дослідження на поселеннях доби бронзи Завод Комсомолець та Мерефа 4 на Харківщині // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 223 – 227.
111. Пеляшенко К. Ю., Буйнов Ю. В. Охоронні розкопки на багатошаровому поселенні Харків, пров. Климовського // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 324 – 326.

112. Природа Украинской ССР. Почвы / Н. Б. Вернандер, И. Н. Гоголев, Д. И. Ковалишин и др. Киев: Наукова думка, 1986. 216 с.
113. Пробейголова А. С., Красильников К. И. Некоторые итоги разведок поселений финала бронзового века в среднем течении Северского Донца // МДАСУ. Луганськ, 2013. Вип. 12. С. 219 – 232.
114. Пробейголова А. С., Красильников К. И. Поселения бондарихинской культуры в среднем течении Северского Донца по результатам картографирования // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков: ООО «НТМТ», 2010. С. 21 – 22.
115. Раунер Ю. Л., Золотокрылин А. Н., Попова В. В. Колебания влажности климата на Европейской части СССР за 4000 лет // Известия АН СССР. Серия географическая. № 1. Москва, 1983. 136 с.
116. Результати досліджень у м. Харків і Харківській обл. у 2009 – 2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз) / І. Б. Шрамко, І. В. Голубєва, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 379 – 383.
117. Ромашко В. А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII – X вв. до н. э.). Днепропетровск: издательство Дніпропетровського державного університету, 1995. 92 с.
118. Свистун Г. Е. Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры // Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения В. П. Левенка (13 – 16 ноября 2006 года). Липецк, 2006. С. 281 – 285.
119. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. Вып. II. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920 – 1926 годах. Изюм: Печатное дело, 1926. 26 с.

120. Скирда В. В., Шрамко І. Б. Археологічна наука в Харківському університеті // ВХНУ. Серія «Історія». 2015. №. 1145. С. 8 – 27.
121. Синиця Є. «Кущі поселень» у Східноєвропейських археологічних культурах I тис. н. е.: інтерпретаційна модель та археологічні реалії (до постановки проблеми) // Міжнародна наукова конференція «Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології» (3-5 лютого 2016, Київ, Україна): тези доповідей. Київ, 2016. С. 84.
122. Синицын В. М. Введение в палеоклиматологию. Ленинград: Недра, 1980. 248 с.
123. Спиридонова Е. А. Природная обстановка голоцена юго-востока Русской равнины // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, 1990. № 59. С. 144 – 149.
124. Супрун А. В. Новое погребение бондарихинского времени с территории Среднего Подонечья // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя: Матеріали міжнародної археологічної конференції. Дніпропетровськ, 1999. С. 94 – 96.
125. Татаринов С. И. Железодельный горн бондарихинской культуры // СА. 1980. №3. С. 280 – 283.
126. Татаринов С. И. Металлургия бронзы у племен срубной культуры Восточной Украины // СА. 1983. № 4. С. 32 – 44.
127. Татаринов С. И., Федяев С. В., Федотов С. А. Археология Бахмутского края. Артемовск: Печатный двор, 2003. 64 с.
128. Телегін Д. Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // АП УРСР. Київ, 1956. Т.6. С. 75 – 84.
129. Телегин Д.Я. Оскольская экспедиция 1955—1956 годов // КСИА. 1959. Вып. 8. С. 72 – 79.
130. Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода // СА. 1965. Вып. 1. С. 63 – 85.

131. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. 159 с.
132. Шовкопляс В. М., Пашкевич Г. О., Христофорова Т. Ф. Голоценовий етап в геологічній історії України // Тектоніка і стратиграфія. 2011. Вип. 38. С. 85 – 90.
133. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: издательство ХГУ, 1962. 404 с.
134. Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. Киев: Наукова думка, 1977. 158 с.
135. Шрамко Б. А. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца // КСИИМК. 1954. Вып. 54. С. 105 – 115.
136. Шрамко Б.А., Буйнов Ю.В. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи. Российский археологический ежегодник. Санкт-Петербург: издательство Санкт-Петербургского университета, 2012. №2. С. 309 – 332.
137. Шрамко І. Б., Голубєва І. В., Задніков С. А., Пеляшенко К. Ю. Дослідження в м. Харків і Харківській обл. в 2009 р. (за матеріалами експертиз) // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 482 – 485.
138. Эволюция лесного почвообразования на юге лесостепи Среднерусской возвышенности в позднем голоцене / Ю. Г. Чендев, А. Л. Александровский, О. С. Хохлова и др. // Почвоведение. 2017. № 1. С. 3 – 6.
139. Юрій Володимирович Буйнов: біобібліографічний покажчик / [укладач О. Г. Павлова, наук. ред. С. І. Посохов]. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 36 с.
140. Korokhina A. Petrographic studies of the Bondarykha Culture ceramics: first results // To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи

археології: матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 32 – 35.

141. Harding A. F. European societies in the Bronze Age. Cambridge University Press, 2000. 552 с.
142. Wheatley D., Gillings M. Spatial Technology and Archaeology: The Archaeological Applications of GIS (1st ed.). CRC Press. 2002. 269 с.
143. Knappett C. Network Analysis in Archaeology. Oxford University Press, 2013. 350 с.

ДОДАТКИ

**БАЗА ДАНИХ ПАМ'ЯТОК БОНДАРИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ**

№	Назва	Локалізація	То по гра фія	Супут ні куль тури	Джере ло	Дослідженн я*	Пр имі тки
1	Пос. Верхня Писарів ка – І (за Б.А. Шрамко м) або В. Писар івка – 7 (за В.К. Міхеєви м)	<i>С. Верхня Писарівка, Вовчанського р-ну.</i> Поселення знаходиться по дорозі із с. В. Писарівка в села Шопівка та Революційне, прибл. в 1 км від моста, на дюнах заплави.	Запл ава	СМК	11, с. 3; 20, с. 66; 26, с. 4	Б.А. Шрамко, 1959; В.К. Міхеєв, 1959.	
2	Пос. Верхня Писарів ка – 3 (за В.К. Міхеєви м)	<i>С. Верхня Писарівка, Волчанського р-ну.</i> Поселення розташоване на розорюваній боровій терасі в урочищі Прогон, у центрі села.	І тера са	ЗКІС, СМК	20, с. 66; 11, с. 3	В.К. Міхеєв 1959; Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв, 1959.	
3	Пос. Верхня Писарів ка – 6 (за В.К. Міхеєви м) або Верхня Писарів	<i>С. Верхня Писарівка, Волчанського р-ну.</i> Поселення зрубної та бондарихінської к-р в Пн-Зх частині урочища Кузівка у Пн-Зх околиці села (вул. Рубіжанська,	І тера са	ЗКІС, СМК	20, с. 66; 6, с. 483 - 484; 11, с. 3	В.К. Міхеєв, 1955; Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв,	

	ка – 10 (за І.Б. Шрамко та ін., 2009)	13а), на боровій терасі в заплаві лівого берега р. С. Донець.				1959; І.Б. Шрамко, І.В. Голубєва, С.А. Задніков, К.Ю. Пеляшенко, 2009.	
4	Пос.	<i>с. Металівка, Вовчанський р-н.</i> Розташоване в Пн частині земель Старосалтівської селищної ради та межує із селом, розміщується на І надзаплавній терасі лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище), вздовж автодороги Харків—Вовчанськ.	І тера са	СМК	2, с. 326; 7, с. 329; 20, с. 69	Д.Т. Березовць, 1959; ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічн а служба», 2008.	
5	Пос. Новодон івка	<i>С. Новодонівка Вовчанського р-ну.</i> Розташоване на боровій терасі лівого берега р. С. Донець, у 700 м на Пд-Зх від с. Новодонівка.	І тера са	ЗКІС	11, с. 4	В.К. Міхеєв 1959.	
6	Пос. Новодон івка – 2	<i>С. Новодонівка Вовчанського р-ну.</i> Розташоване на	І тера са	Неоліт КБК, ЗКІС,	11, с. 4	В.К. Міхеєв 1959.	Пот ужн ість

	(за В.К. Міхеєвим)	боровій терасі, що підмивається водами лівого берега р. С. Донець на Пд-Зх околиці села. Протяжність – 150 м вздовж берега.		черняхівська, СМК			КШ від 0,5 до 1 м. Зачистка схилу
7	Пос. Новодонівка –3 (за Д.Я. Телегіни м, 1959); «Новодонівка-4» (за В.І. Митрофановою)	С. Новодонівка Вовчанського р-ну. Розташоване на боровій терасі лівого берега р. С. Донець, Пн-Сх частина с. Новодонівка, урочище «Затока Кобилянська», на Сх від кладовища. Частково затоплене при будівництві Печенізького водосховища.	І тераса	ЗКІС, СМК	10, с. 276; 11, с. 4; 20, с. 70;	І. П. Костюченко, 1949; В.К. Міхеєв 1959. Д.Я. Телегін, 1959; В.І. Митрофанова, 1960.	
8	Пос. Федорівка – І (за В.В. Колодою)	С. Федорівка Вовчанського р-ну. Селище розташоване в 700 м на Пд-Сх від Пд околиці села та в 350 м на Зх від джерела «Сорочий хутор». Поселення займає піщану дюну висотою 2 м та діаметром 50 м в заплаві лівого	Заплава	ККІС, КБК, ЗКІС, скіф.	12, с. 39 – 44	В. В. Колода, 1986 – 1987.	

		берега р. В. Бабка, близ впадіння в неї заболоченого струмка.					
9	Пос. Федорів ка – II (за В.В. Колодо ю)	<i>С. Федорівка</i> <i>Вовчанського р-ну.</i> Селище розташоване в 100 м на Пд від Пд околиці села і простягається на 350 м (при ширині 100 м) по краю пологого мису лівого берега р. В. Бабка між двома струмками.	Мис	Чернях івська	12, с. 44 – 45	В. В. Колода, 1986 – 1987.	
10	Пос. Федорів ка – IV (за В.В. Колодо ю)	<i>С. Федорівка</i> <i>Вовчанського р-ну.</i> Селище розташоване в 400 м на Пд-Сх від селища Федорівка I (в бл. 1 км на Пд-Сх від Пд околиці села) на низькій піщаній дюні в заплаві лівого берега р. В. Бабка.	Запл ава	КБК, ЗКІС, скіф.	12, с. 45 - 46	В. В. Колода, 1986 – 1987.	

11	Пос.	<i>с. Хотімля, Вовчанський р-н.</i> Багатошарове поселення розташоване у <i>с. Хотімля по вул. Набережна, 25Б.</i> Займає лівий пологий берег Печенізького водосховища.	І тера са	СМК	2, с. 326.	ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічн а служба», 2008.	
12	Пос.	<i>с. Хотімля, Вовчанський р-н.</i> Багатошарове поселення в 2 км вгору за течією р. С. Донець, на краю борової тераси лівого берега Печенізького водосховища.	І тера са	Неоліт, КБК, СМК	4, с. 29 - 30	Ю.В. Буйнов, 1976.	
13	Посел. Кицівка – І (за <i>І.П. Костюч енко</i>); Кицівка – ІІ (за <i>Є.В. Пузаков им, Ю.В. Буйнови м</i>)	<i>с. Кицівка Печенізького р-ну.</i> Поселення розташоване в 200 м на Пд від села. Піщані дюни лівого бер. р. В.Бабка, поряд із селом і частково в лісі, неподалік від вигину р. В. Бабки в бік Сіверського Дінця. Східна окраїна знищена кар'єром, західна — засаджена хвойним лісом.	Дюн и	Неоліт, ЗКІС, скіф. пеньків ська, СМК	4, с. 27- 28; 20, с. 133; 22, с. 9-10; 32, с. 248;	І.П. Костюченко , 1949; Є.В. Пузаков, 1964; Ю.В. Буйнов 1976; О.О. Лаптев, 2011.	

14	Пос. Кочеток – II (за І.П. Костюч енко), Кицівка – I (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Кицівка Печенізького р-ну.</i> Поселення займає борову піщану терасу правого берега р. С. Донець, на Пд від траси Кочеток – Кицівка, на правому березі р. В. Бабка.	I тера са	Неоліт, ЗКІС, скіф.	10, с. 278 – 279; 22, с. 8-9, 12	І.П. Костюченко , 1949; Є.В. Пузаков, 1964; В.Г. Бородулін, 1971.	
15	Посел. Маринч ино – I (за В.К. Міхеєви м)	<i>С. Комсомольське Печенізького р-ну.</i> Поселення розташоване на лівому березі р. С. Донець, в урочищі Маринчино на Пд-Сх околиці села, на виступаючому мії, зайнятому кладовищем. Знищено при будівництві Печенізького вдсх.	I тера са	ККІС, КБК, ЗКІС, черняхі вська	11, с. 5; 20, с. 135	Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв, 1959.	
16		<i>С. Комсомольське Печенізького р-ну.</i> Поселення розташоване на лівому березі р. С. Донець, в 300 м від річки, в урочищі «Готка», навпроти хут. Бондарівського на високій дюні в	Запл ава	ЯКІС, ЗКІС, СМК	11, с. 5	В.К. Міхеєв, 1959.	

		заплаві річки.					
17	Посел.	<i>С. Мартове</i> <i>Печенізького р-ну.</i> Багатошарове поселення розташоване на лівому березі р. С. Донець в урочищі Сєрний Кут, у 800 м від гирла р. Гнилушка вздовж Зх околиці села.	Запл ава	ККІС, ЗКІС	20, с. 134	Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв, 1959.	
18	Посел.	<i>С. Мартове</i> <i>Печенізького р-ну.</i> Поселення розташоване на лівому березі р. С. Донець у Зх околиці села.		ЗКІС	20, с. 134	Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв, 1959.	
19	Посел.	<i>С. Мартове</i> <i>Печенізького р-ну.</i> Поселення доби бронзи та бондарихінської к- ри в урочищі Гатка на лівому березі р. С. Донець.		ЕБ	20, с. 134	Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв, 1959.	
20	Посел.	<i>С. Мартове</i> <i>Печенізького р-ну.</i> Поселення розташоване на лівому березі р. С. Донець, у Пн околиці села, на піщаних дюнах.	Дюн и	СМК	20, с. 134; 25, с. 4	Б.А. Шрамко, 1956	*ви зна чен ня авт орк и за мат еріа

							лам и звіт у Б.А .Щр амк а
21	Посел.	Смт. Новокомсомольське Печенізького р-ну. Поселення розташоване на лівому березі р. С. Донець, в урочищі Маринчино на Пд-Сх околиці села.	І тера са	ККІС, ЗКІС	20, с. 135	Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв, 1959.	
22	Посел.	Смт. Новокомсомольське Печенізького р-ну. Поселення зрубної та бондарихінської к-р на мисі р. Хотомелька, у межах села.	Мис	ЗКІС	20, с. 136	Д.Я. Телегін, 1959.	
23	Посел.	Смт. Новокомсомольське Печенізького р-ну. Поселення розташоване на правому березі р. Хотомелька, на мисі, в 1 км на Пд- Зх від села.	Мис	ККІС, ЗКІС, Роменс ька	20, с. 136	Д.Я. Телегін, Є.В. Пузаков, В.К. Міхеєв, 1959.	
24	Пос. Печеніг и – І	Смт. Печеніги Печенізького р-ну. Поселення	Мис		4, с. 28; 20,	Ю.В. Буйнов, 1976.	

		бондарихінської к-ри на мисоподібному виступі правого берега р. С. Донець, в 1 км на Пд від селища.			с. 136		
25	Пос. Печеніг и – II	<i>Смт. Печеніги</i> <i>Печенізького р-ну.</i> Поселення бондарихінської к-ри на мисоподібному виступі правого берега р. С. Донець, в 0,5 км на Пд від селища.	Мис		4, с. 28; 20, с. 136;	Ю.В. Буйнов, 1976.	
26	Пос. П'ятниц ьке – I	<i>С. П'ятницьке</i> <i>Печенізького р-ну.</i> 1 км на Пд від с. П'ятницьке, на піщаних дюнах лівого берега р. В. Бабка, широкою (приблизно 1 км) смугою, видовженою орієнтовно на 2 км.	Дюн и	Неоліт, ККІС, ЗКІС, скіф., черняхі вська, пеньків ська, СМК	8, с. 8, 30; 9, с. 107 -123; 12, с. 46	Б.А. Шрамко, 1977; В.В. Колода, 1986 –1987. Розкопки: В.К. Міхеєв, 1978; А.В. Криганов, 1988 –1990; В.І. Квітковськи й, 2008, 2009.	
27	Пос. «Завод Комсом олець»	<i>м. Харків,</i> <i>Дзержинський р-н,</i> <i>вул. Заводу</i> <i>«Комсомолец».</i>	Запл ава	ЗКІС	16, с. 223 -224	Розкопки: К.Ю. Пеляшенко, 2009.	*М БТ

		Поселення розташоване на дюнному піщаному підвищенні у заплавній частині лівого берега р. Харків					
28	Пос. Рижанка – I (за Є.В. Пузаков им) (найбіль ш імовірно тотожне поселен ню близ с. Шевчен ки за В.Є. Радзієвс ькою) та Журавлі вка (за І.Б. Шрамко та ін.)	<i>Хутір Рижанка близ С. Шевченко (зараз – територія 522 м/р Салтівського житлового масиву м. Харків. Поселення розташоване на Пн від с. Рижанка на лівому березі р. Харків, на великому мисі (висотою до 8 м) борової тераси, зі Сх обмежено сосновим лісом (пізніший опис - на березі водосховища, порослому сосновим лісом, задерноване), Пд частина знищена піщаним кар'єром. З півдня обмежене 522 м/р Салтівського житлового масиву, вул. Героїв Праці. Значна частина поселення знищена</i>	Дюн и	КБК, ЗКІС, абашев ська (?)	18, с. 8-9; 23, с. 21- 22; 28, с. 379;	Є.В. Пузаков, 1974; В.Є. Радзієвська, 1977; ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічн а служба», 2009-2010.	

		при будівництві Журавлівського водосховища, частина знаходиться під лісом.					
29	Пос. Харків, вул. Клочківська	<i>М. Харків, вул. Клочківська, 52-55. Ділянка, що обстежена, розташована в зоні забудови, неподалік від сучасного центру міста, у низині правого берега р. Лопань.</i>	Заплава	Новий час	6, с. 482; 7, с. 329;	Розкопки: І.В. Голубєва, 2007.	
30	Пос. Харків, вул. Приймаківська	<i>М. Харків, Київський р-н, вул. Приймаківська, 3, 5, 7. Розташовується на дюнному підвищенні правого берега р. Харків, поряд із зоною житлової індивідуальної забудови. Частина поселення зруйнована. Культурний шар зберігся на площі 25 × 60 м.</i>	Дюни		28, с. 379	ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічна служба», 2009-2010.	
31	Пос. Харків, пров. Климовського.	<i>М. Харків, пров. Климовського. Поселення займає частину великого дюнного підвищення у заплаві лівого</i>	Заплава	ЗКІС, скіф., черняхівська	6, с. 482; 17, с. 324-326;	С.А. Задніков, 2007. Розкопки: І.В. Голубєва, 2007;	

		берега р. Харків, нині забудованого приватними садибами.				К.Ю. Пеляшенко, 2009.	
32	Пос. Безлюдівка – II (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пн- Зх околиці села на дюнних холмах в трикутнику, утвореному залізничними полотном та дорогою, що веде від села до залізниці.	Дюн и		21, с. 3	Є.В. Пузаков, 1959	
33	Пос. Вариково – I (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на високій (до 7 м) піщаній дюні борової тераси лівого берега р. Уди на Зх від с. Безлюдівка в урочищі «Вариково».	Дюн и	Неоліт, скіф.	21, с. 1 - 3	Є.В. Пузаков, 1959.	
34	Пос. Васищев о – I (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Васищево</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пн- Зх околиці села, поблизу вул. Радянської 30, на краю борової тераси в 70 м від заплави	I тера са	Неоліт, рання бронза	20, с. 126; 21, с. 11	Є.В. Пузаков, 1959.	

		лівого берега р. Уди.					
35	Пос. Васищев о – II (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Васищево</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване в Пн частині села, близ перевулку Паризької комуни б.	I тера са	КБК, ЗКІС	21, с. 11	Є.В. Пузаков, 1959.	
36	Пос. Велика Данилів ка б (за Ю.В. Буйнови м)	<i>С. Велика Данилівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення займає край лівого берега р. Харків в 0,7 км вгору за течією від пос. В. Данилівка. Розміри 350 × 150 м.	I тера са		1, с. 332; 5, с. 50; 7, с. 331 (?)	Ю.В. Буйнов, 2010; ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічн а служба», 2012(?); Розкопки: ДП «НДЦ» «ОАСУ» ДП «Слобідська археологічн а служба», 2020.	
37	Пос. Кірсано во – I (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Кірсаново</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення бондарихінської к- ри на Зх околиці села.			20, с. 127; 21, с. 12	Є.В. Пузаков, 1959.	
38	Пос. Ковален ки – I (за Є.В. Пузаков)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташовано на околиці села на	I тера са		20, с. 125; 21, с. 5	Є.В. Пузаков, 1959.	

	им)	лівому березі р. Уди, на краю борової тераси висотою до 8 м, в урочищі Синичино.					
39	Пос. Ковален ки – II (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка Харківського р-ну.</i> Поселення розташовано на околиці села на лівому березі р. Уди, в 150 м на Сх від поселення Коваленки – I на дюнних всхолмленнях борової тераси.	Дюн и		20, с. 125; 21, с. 5	Є.В. Пузаков, 1959.	
40	Пос. Ковален ки – III (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка Харківського р-ну.</i> Поселення розташовано на околиці села в урочищі Коваленки на лівому березі р. Уди, в 200 м на Сх від поселення Коваленки – II, на дюнних всхолмленнях борової тераси.	Дюн и	ЯКІС, КБК, скіф., СМК	21, с. 5-7	Є.В. Пузаков, 1959.	
41	Пос. Ковален ки – IV (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка Харківського р-ну.</i> Поселення розташовано на околиці села в урочищі Коваленки на лівому березі р. Уди, в 200 м на	I тера са	КБК, доба Київсь кої Русі	21, с. 7-8	Є.В. Пузаков, 1959.	

		Сх від поселення Коваленки – III.					
42	Пос. Ковален ки –VI (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташовано на останцевому підвищенні борової тераси лівого берега р. Уди в 2,5 км на Пд-Сх від села.	I тера са	Рання бронза	21, с. 10- 11	Є.В. Пузаков, 1959.	
43	Пос. Синичи но (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташовано на околиці села, біля виходу вул. Огородної до заплави р. Уди. Займає мис борової тераси, обмежений з Пд заплавою р. Уди, зі Сх – струмком «Ручей Черкаський».	Мис	СМК	21, с. 4-5	Є.В. Пузаков, 1959	
44	Пос. Темнівк а – I (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Темнівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на порослому лісом Зх краю мису борової тераси, що заглиблюється в заплаву р. Уди, в 1,5 км на Пд від с. Васищево.	Мис		20, с. 126; 21, с. 11- 12	Є.В. Пузаков, 1959.	
45	Пос. Темнівк а – II	<i>С. Темнівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення	Мис		20, с. 126; 21,	Є.В. Пузаков, 1959.	

	(за Є.В. Пузаковим)	розташоване на найпівденнійшій точці краю мису борової тераси, що заглиблюється в заплаву р. Уди, в 150 м на Пд від поселення Темнівка – I, руйнувалось газопроводом.			с. 12		
46	Пос. Темнівка – III (за Є.В. Пузаковим)	С. Темнівка Харківського р-ну. Поселення розташоване на краю села, на мису борової тераси, в 100 м на Сх від поселення Темнівка – II	Мис		20, с. 126; 21, с. 11-12	Є.В. Пузаков, 1959.	
47	Пос. Темнівка – IV (за Є.В. Пузаковим)	С. Темнівка Харківського р-ну. Поселення розташоване на краю високої борової тераси, на місці схрещення дороги на м. Зміїв та с. Тернову.	I терас		20, с. 126; 21, с. 12	Є.В. Пузаков, 1959.	
48	Пос. Трав'янське – I	С. Липці Харківського р-ну. Поселення розташоване у заплаві р. Харків, на підвищенні, що мисом врізається в заплаву, у 2,5 км на Пн-Пн-Зх від дамби сучасного	Заплава	СМК	27, с. 20-25	Розкопки: Б.А. Шрамко, 1971.	

		Трав'янського вдсх. На даний момент затоплене водами вдсх.					
49	Пос. Удянка – I (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пд- Зх околиці села по вулиці Удянській, 32, в урочищі Качановка на краю I надзаплавної тераси лівого берега р. Уди. Знищується піщаним кар'єром.	I тера са		21, с. 3	Є.В. Пузаков, 1959.	
50	Пос. Удянка – II (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пд- Зх околиці села в перев. Удянському, 10, на краю I надзаплавної тераси лівого берега р. Уди.	I тера са		21, с. 3	Є.В. Пузаков, 1959.	
51	Пос. Удянка – III (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пд- Зх околиці села в 200 м від пос. Удянка – III, на краю I надзаплавної тераси лівого берега р. Уди.	I тера са		21, с. 3-4	Є.В. Пузаков, 1959.	
52	Пос. Удянка	<i>С. Безлюдівка</i> <i>Харківського р-ну.</i>	I тера	Скіф., СМК	21, с. 4	Є.В. Пузаков,	

	– IV (за Є.В. Пузаков им)	Поселення займає край борової тераси лівого берега р. Уди в 200 м на Пн від заплави річки, на Зх сільського кладовища, на Пн- Сх від ферми.	са			1959	
53	Посел.	<i>С. Хмаровка</i> (<i>Шмаровка</i>) <i>Харківського р-ну.</i> Селище бондарихінської і скіфської к-ри на дюнах лівого берега р. Уди	Дюн и	Скіф., черняхі вська	20, с. 130	В.К. Міхеєв, Б.П. Зайцев, 1954. Розкопки: Б.А. Шрамко, 1951-1952.	
54	Пос. Циркун и 6 (за Ю.В. Буйнови м)	<i>С. Циркуни</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване на дюнах в заплаві правого берега р. Харків, в 1 км на Сх від автотраси Москва—Ростов.	Запл ава	Неоліт, скіф., СМК	5, с. 50; 14, с. 3-4; 20, с. 131	В.К. Міхеєв, 1961; Ю.В. Буйнов, 2010.	Мо жли во БК, і МБ Т
55	Пос. Циркун и 13 (за Ю.В. Буйнови м)	<i>С. Циркуни</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення розташоване в 0,5 км на Пн-Сх (за іншими даним – на Пд-Зх) від с. Циркуни на великому дюнному підвищенні у заплаві лівого берега р. Харків. Піщаний мис	Мис	ЗКІС, скіф., черняхі вська, пеньків ська	5, с. 50; 6, с. 485	С.А. Задніков, К.Ю. Пеляшенко, 2008; Ю.В. Буйнов, 2010.	Ран ній ета п БК

		розмірами 400 × 150 м, який воно займало, знищено на 90%.					
56	Посел.	<i>С. Шубіно</i> <i>Харківського р-ну.</i> Поселення бондарихінської та скіфської к-р у Зх околиці села.		Скіф.	20, с. 131	Ю.В. Буйнов, 1974.	
57	Посел.	<i>с. Базаліївка</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Дюни лівого бер. р. С. Донець в 2 км на Зх від села.	Дюн и	Скіф.	20, с. 132; 25, с. 1	Б.А. Шрамко, 1956.	
58	Пос. В. Бабка – І (за Ю.В. Буйнови м)	<i>с. В.Бабка</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Лівий берег р. В. Бабка, в 1 км на Пд-Сх від села, в 200 м на Зх від скотного двора, на схилі борової тераси.	І тера са		20, с. 132; 4, с. 26	Ю.В. Буйнов, 1976.	
59	Пос. Введенс ьке – 1 (за Є.В. Пузаков им)	<i>с. Введенка</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Дюни лівого берега р. Уди, в сосновому лісі.	Дюн и		20, с. 132; 24, с. 10	Є.В. Пузаков, 1958.	
60	Пос. Зелений Колодяз ь - II	<i>С. Зелений Колодязь</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Розташоване в 350 м на Пн від автодорожнього переїзду, що розташований в 200 м на Зх від Пд	Мис	Чернях івська	13, с. 11- 12	В.В. Колода, 1991.	

		околиці села, на пологовому мисі правого берега р. Роганка (права притока р. Уди, правої притоки р. С. Донець).					
61	Посел. Клугино – Башкирівка – І (за Є.В. Пузаков им), Клугино – Башкирівка, Пункт І (за Ю.В. Буйнови м)	<i>С. Клугино- Башкирівка Чугуївського р-ну.</i> Поселення на Пд-Зх околиці села на пісках борової тераси лівого берега р. С. Донець, за мостом на м. Чугуїв.	І тера са	ЗКІС, скіф., роменс ька	3, с. 2; 20, с. 133; 22, с. 3-4, 11	Є.В. Пузаков, 1964; Ю.В. Буйнов, А.К. Дегтяр, 1987.	
62	Пос. Клугино – Башкирівка – ІІ (за Є.В. Пузаков им)	<i>с. Клугино- Башкирівка Чугуївського р-ну.</i> Поселення займає Пд-Зх край високого піщаного холма (висотою до 5м відносно заплави) лівого берега р. С. Донець, на Пн-Зх околиці села. Зі Сх до холма підступає сосновий ліс, частина	Дюн и	КБК, ЗКІС, роменс ька (?)	22, с. 4-6, 11;	Є.В. Пузаков, 1964.	

		поселення руйнується піщаним кар'єром.					
63	Пос. Клугино – Башкирівка – III (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Клугино- Башкирівка Чугуївського р-ну.</i> Поселення займає борову терасу лівого берега р. С. Донець, на Пн від села.	I тера са	КБК, ЗКІС	22, с. 6-7	Є.В. Пузаков, 1964.	
64	Пос. Кочеток – I (за І.П. Костюч енко)	<i>С. Кочеток Чугуївського р-ну.</i> Схил II надзаплавної тераси правого берега р. В. Бабка при впадінні в С. Донець; серед заплати на підвищеній частині, яка розорюється, на піщаних дюнах.	Запл ава	Неоліт, КБК, ЗКІС, СМК	10, с. 278- 279; 19, с.15; 30, с.26- 28;	І. П. Костюченко , 1949; В. Г. Бородулін, 1972; Г.Є. Свистун, 2005; А.В. Юрченко, 2017.	
65	Пос. Кочеток – IV (за І. П. Костюч енко); «Тильма нів Лиман- 1» (за Є.В. Пузаков им); «Кочето к, пункт	<i>С. Кочеток Чугуївського р-ну.</i> На лівому березі р. С. Донець, на Пд від с. Кочеток, навпроти церкви, в 4 км від с. Клугино- Башкирівка, поруч із високовольтною ЛЕП. Селище розташоване на мисоподібному виступі борової тераси, займає піщану задерновану	Мис	ЗКІС, пеньків ська, роменс ька, СМК	3, с. 2-3; 10, с. 279; 20, с. 134; 22, с. 7, 12	І. П. Костюченко , 1949; Є.В. Пузаков, 1964; Ю. В. Буйнов, А. К. Дегтяр 1987.	МБ Т

	1» (за Ю.В. Буйнови м)	дюну, що розорюється.					
66	Пос. Кочеток -ВУВГ	<i>С. Кочеток</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Полога надзаплавна тераса правого бер. р. С. Донець, на Зх від водозабірної станції ВУВГ сел. Кочеток.	І тера са	Неоліт, КБК, ЗКІС, СМК	29, с. 3-14; 31, с. 12- 15; 32, с. 275;	А.В. Юрченко, 2016. Розкопки: А.В. Юрченко, 2017.	
67	Пос. Нова Покровк а – І (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Нова Покровка</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пд-Зх від села, на піщаних всхолмленнях лівого берега р. Уди, в 300 м на Пн від заплави річки.	Дюн и	Скіф.	24, с. 11	Є.В. Пузаков, 1958.	
68	Пос. Нова Покровк а – ІІ (за Є.В. Пузаков им)	<i>Смт. Нова</i> <i>Покровка</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пд-Сх від села, на піщаних дюнах високої (до 5 м над рівнем заплави) борової тераси лівого берега р. Уди в урочищі Поди близ озера Подівське,	Дюн и	Скіф., черняхі вська, ранньо слов'ян ськ., СМК	20, с. 135; 24, с. 11	Б.А. Шрамко, 1950; Є.В. Пузаков, 1958. Розкопки: І.Ф. Левицький, 1936; Ю.В. Кухаренко, 1949.	

		знищується піщаним кар'єром.					
69	Пос. Тетліга – І (за В.В. Колодо ю та ін.; А.В. Юрченк о)	<i>С. Тетліга</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Висока І тераса лівого берега р. Тетліжка, правої притоки р. С. Донець.	І тера са	СМК	15, с. 9-11; 30, с.7-13	В.В. Колода, Г.Е Свистун, В.І. Квітковски й, О.О. Лаптев, 2007; А.В. Юрченко, 2017.	І БК, і МБ Т
70	Пос. Тернова – І (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Тернова</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Поселення бондарихінської к- ри на Зх краю села, на краю борової тераси лівого берега р. Уди, поблизу садиби Губіної А.М.	І тера са		20, с. 136; 21, с. 12	Є.В. Пузаков, 1959.	
71	Пос. Тернова – 3 (за Є.В. Пузаков им)	<i>С. Тернова</i> <i>Чугуївського р-ну.</i> Поселення розташоване на Пд околиці села біля школи, на правому березі р. Роганки (права притока р. Уди, правої притоки р. С. Донець) за 1,5 км від місця її впадіння в р. Уди	І тера са		24, с. 9-10	Є.В. Пузаков, 1958.	
72	Пос.	<i>С. Тернова</i>	І	Ранньо	24,	Є.В.	

	Тернова – 5 (за Є.В. Пузаков им)	Чугуївського р-ну. Поселення розташоване на Сх від села, на високій піщаній дюнній боровій терасі, близ заплави р. Уди.	тера са	слов'ян ська	с. 9-10	Пузаков, 1958.	
73	Пос. Чугуїв – II (за Є.В. Пузаков им)	М. Чугуїв Чугуївського р-ну. Поселення розташоване на Пн від озера Кривого (на Пд-Зх від м. Чугуїв) на краю борової тераси правого берега р. С. Донець.	I тера са		24, с.12	Є.В. Пузаков, 1958.	

* У графі «дослідження» вказуються дослідник (ки), що зафіксував пам'ятку в рамках проведення археологічної розвідки (якщо не вказано інше), та відобразив це у офіційній документації чи публікаціях.

Список джерел та літератури, використаних у базі даних

1. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. Київ: Наукова думка, 1966. 463 с.
2. Археологічні розвідки в м. Харків і Харківській обл. у 2008 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубєва, С. А. Задніков та ін. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 325 – 328.
3. Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Отчет об археологических раскопках и разведках на территории Харьковской области в 1987 году. Харьков, 1988 // Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 4. Спр.13. 25 арк.
4. Буйнов Ю. В. Отчет об исследованиях Предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ им. Горького в 1976 году. Харьков, 1977 //

- Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 3. 25 арк.
5. Буйнов Ю. В. Разведки в долине р. Харьков // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 50 – 51.
 6. Дослідження в м. Харків і Харківській обл. в 2009 р. (за матеріалами експертиз) / І. Б. Шрамко, І. В. Голубєва, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 482 – 485.
 7. Дослідження в м. Харків та Харківській обл. / І. В. Голубєва, В. С. Аксьонов, С. А. Задніков та ін. // Археологічні відкриття в Україні 2012 р. К.: ІА НАН України, 2013. С. 329 – 331.
 8. Квитковский В. И., Колода В. В. Отчёт о работе Слобожанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое – I в 2009 году. Харьков, 2010 // НА ІА НАН України. 2009/92. 41 арк., іл.
 9. Корохина А. В., Квитковский В. И. Материалы эпохи поздней — финальной бронзы с многослойного селища Пятницкое – I в бассейне Северского Донца // Древности 2014-2015. Харьков, 2015. С. 107 – 123.
 10. Лаптев О. О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. І. П. Костюченка // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 11. Харьков: ООО «НТМТ», 2012. С. 275 – 290.
 11. Михеев В. К. Краткий отчет об археологических разведках Кочетокской экспедиции АН УССР в 1959 году. Харьков, 1959 // Архів МА ХНУ імені В.Н. Каразіна. Ф.1. Оп. 2. Спр. 1. 6 арк., іл.
 12. Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госуниверситета за 1987 год. Колода В. В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца в 1986 – 1987 г. Харьков, 1988 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1987/100. 56 арк.

13. Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета за 1990 год. Колода В. В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца и Оскола. Харьков, 1991 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1990/226. 91 арк.
14. Михеев В. К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 г. Харьков, 1962 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1961/24а. 14 арк.
15. Отчёт о совместных археологических разведках в Харьковской области в 2007 г. (в бассейне рек Тетлега и Большая Бабка (правые притоки Северского Донца). Харьков, Чугуев, 2008. / В. В. Колода, Г. Е. Свистун, В. И. Квитковский, А. А. Лаптев // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 4. 268 арк.
16. Пеляшенко К. Ю., Буйнов Ю. В. Охоронні дослідження на поселеннях доби бронзи Завод Комсомолець та Мерефа 4 на Харківщині // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ: ІА НАН України, 2009. С. 223 – 227.
17. Пеляшенко К. Ю., Буйнов Ю. В. Охоронні розкопки на багатошаровому поселенні Харків, пров. Климовського // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 324 – 326.
18. Радзиевская В. Е. Отчет об археологических разведках и раскопках на территории Харьковской области в 1977 году. Харьков, 1978 // Науковий архів ІА НАН України. 1977/59, 12 арк., іл.
19. Свистун Г. Е. Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году. Харьков, 2006 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2. 65 арк., іл.
20. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. Київ: «Наукова думка», 1977. 158 с.
21. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1959 году. Харьков, 1960 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1959/21. 13 арк.

22. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 году. Харьков, 1965 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1964/69. 12 арк.
23. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1974 году. Харьков, 1975 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1974/80. 22 арк.
24. Пузаков Е. В. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне реки Северского Донца в 1958 году. Харьков, 1959 // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. 1958/17. 12 арк.
25. Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году // Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7а. 22 арк.
26. Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1959 году // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 18. 48 арк., іл.
27. Шрамко Б. А. Отчет Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 году. Харьков, 1972 // Архів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 22а. 27 арк., іл.
28. Шрамко І. Б., Голубєва І. В., Задніков С. А., Пеляшенко К. Ю. Результати досліджень у м. Харків і Харківській обл. у 2009 – 2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз) // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 379 – 383.
29. Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження відкритого поселення Кочеток-ВУВГ в Чугуївському районі Харківської області в 2017 році. Харків, 2018 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 11. 63 арк.
30. Юрченко А. В. Звіт про археологічні дослідження розвідками в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області в 2017 році. Харків, 2018 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 12. 114 арк.

31. Юрченко А. В. Звіт про археологічні розвідки з шурфуванням в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області в 2016 році. Чугуїв, 2017 // Архів ЧМР. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 10. 99 арк.
32. Юрченко А. Роботи в Чугуївському районі // Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 274 – 275.

Рис. 1.
Урочище Бондариха.
(За Сибільовим М. В. 1926)

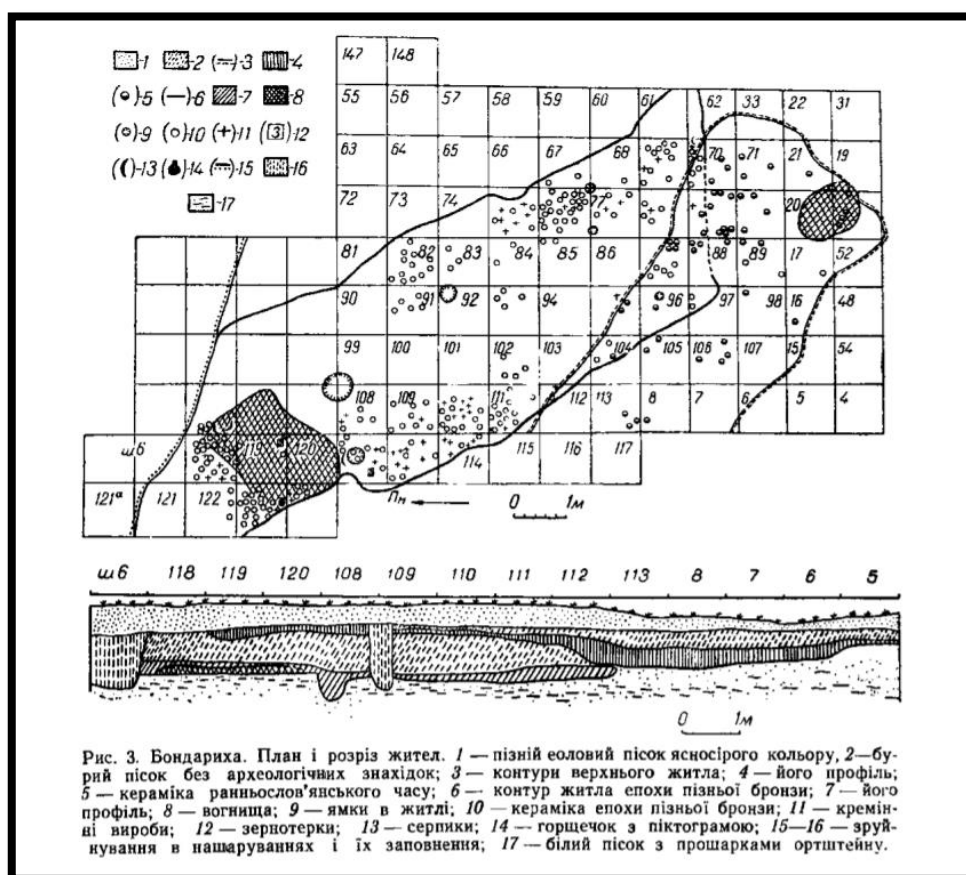

Рис. 2.
План розкопу на поселенні Бондариха 1951 року.
(За Телегіним Д. Я. 1956)

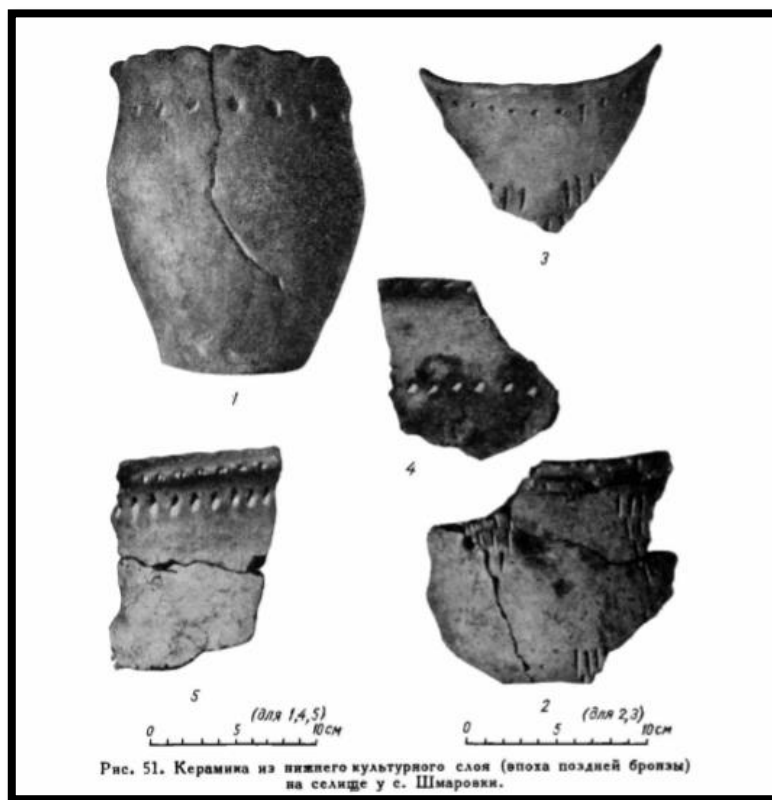

Рис. 3.

Кераміка бондарихінської культури з поселення Шмаровка.
(За Шрамком Б. А. 1954)

Рис. 4.

Поселення Базаліївка.
Вид на поселення (фото 1) та зібраний керамічний матеріал (фото 3).
(За Шрамком Б. А. 1956)

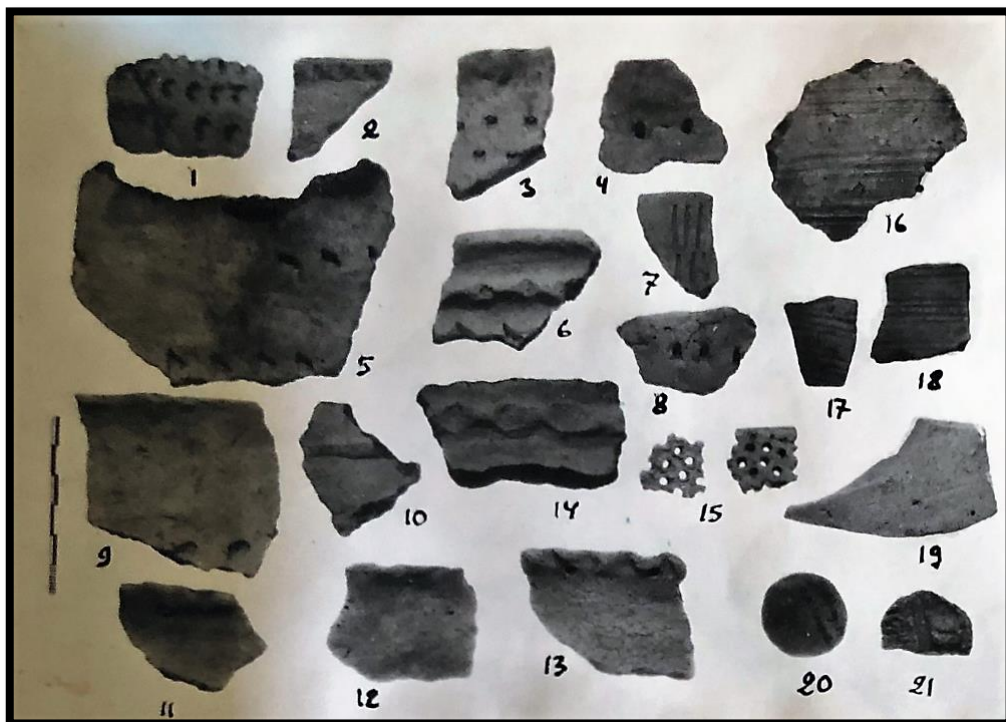

Рис. 5.
Підйомний матеріал з поселення Покровка
(За Шрамком Б. А. 1959)

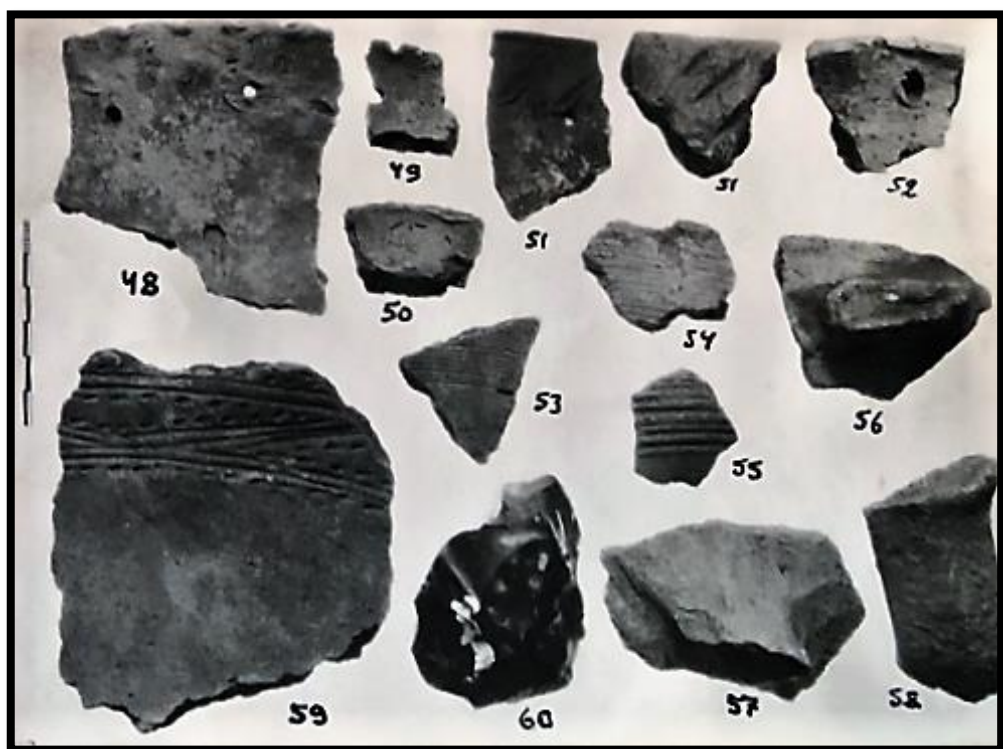

Рис. 6.
Підйомний матеріал з поселення Верхня Писарівка – І.
(За Шрамком Б. А. 1959)

Рис. 7.

Карта археологічних пам'яток, відкритих Є.В. Пузаковим у 1958 р.
(За Пузаковим Е. В. 1959)

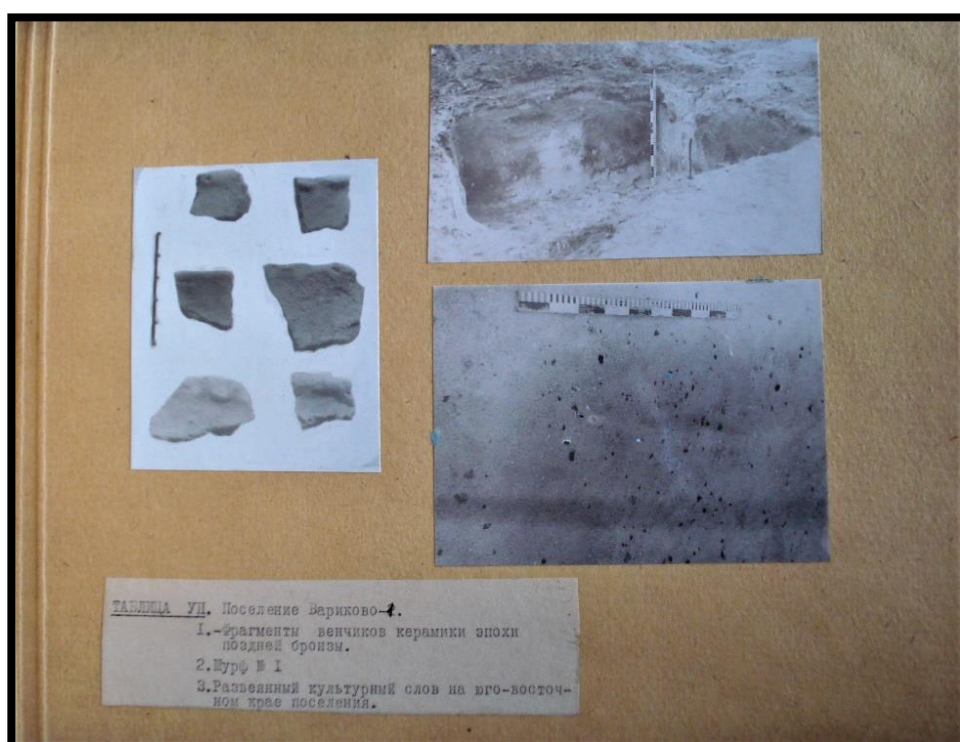

Рис. 8.

Поселення Вариково – І. Шурф.
(За Пузаковим Е. В. 1959)

Рис. 9.
Поселення Вариково – I. Кераміка
(За Пузаковим Е. В. 1959)

Рис. 10.
Карта археологічних пам'яток, відкритих Є.В. Пузаковим у 1959 р.
(За Пузаковим Е. В. 1959)

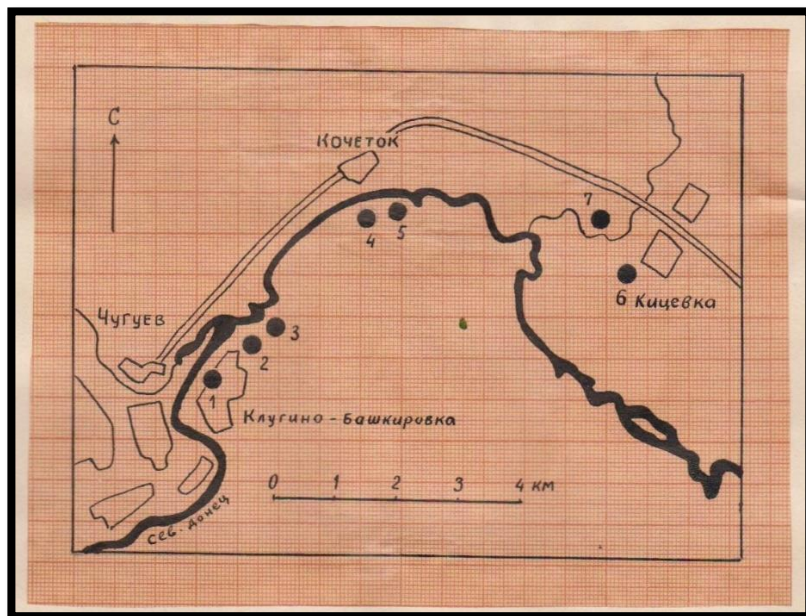

Рис. 11.

Карта археологічних пам'яток, відкритих Є.В. Пузаковим у 1964 р.
(За Пузаковим Е. В. 1959)

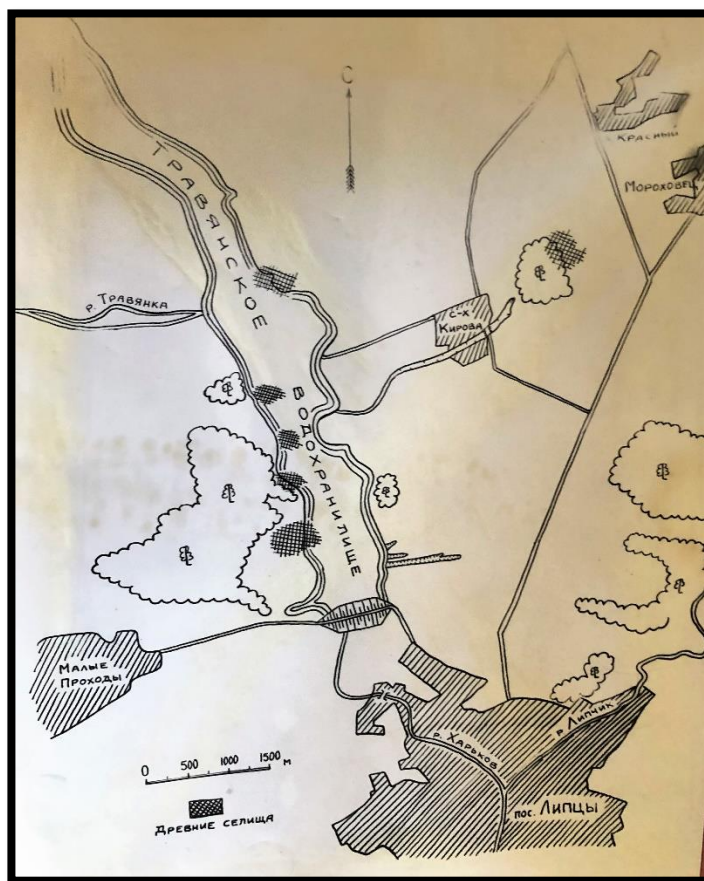

Рис. 12.

Поселення, відкриті Б.А. Шрамком в ході розвідок 1971 року
(За Шрамком Б.А. 1972)

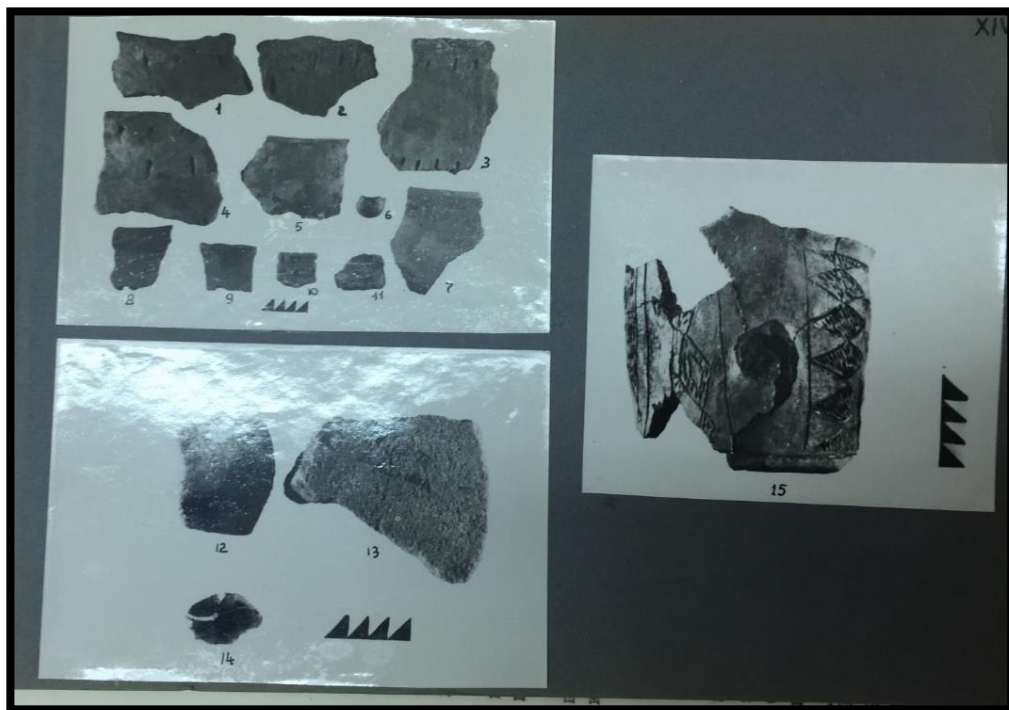

Рис. 13.
Підйомний матеріал з поселення Шевченки
(За Радзієвською В. Є. 1977)

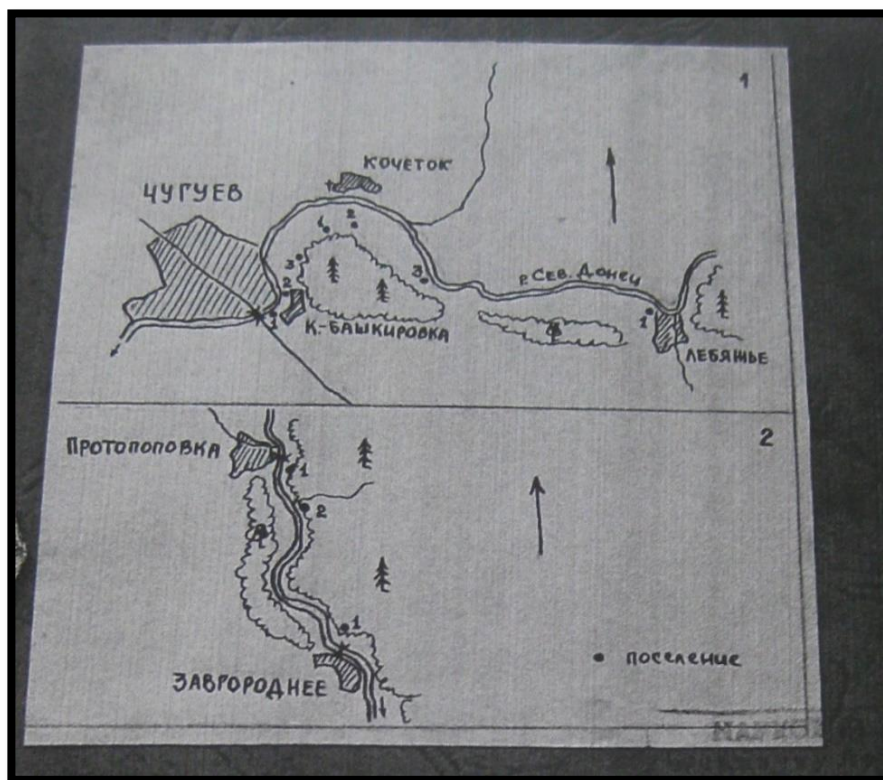

Рис. 14.
Схема розміщення пам'яток, відкритих Ю.В. Буйновим у 1987 р.
(За Буйновим Ю.В. 1987)

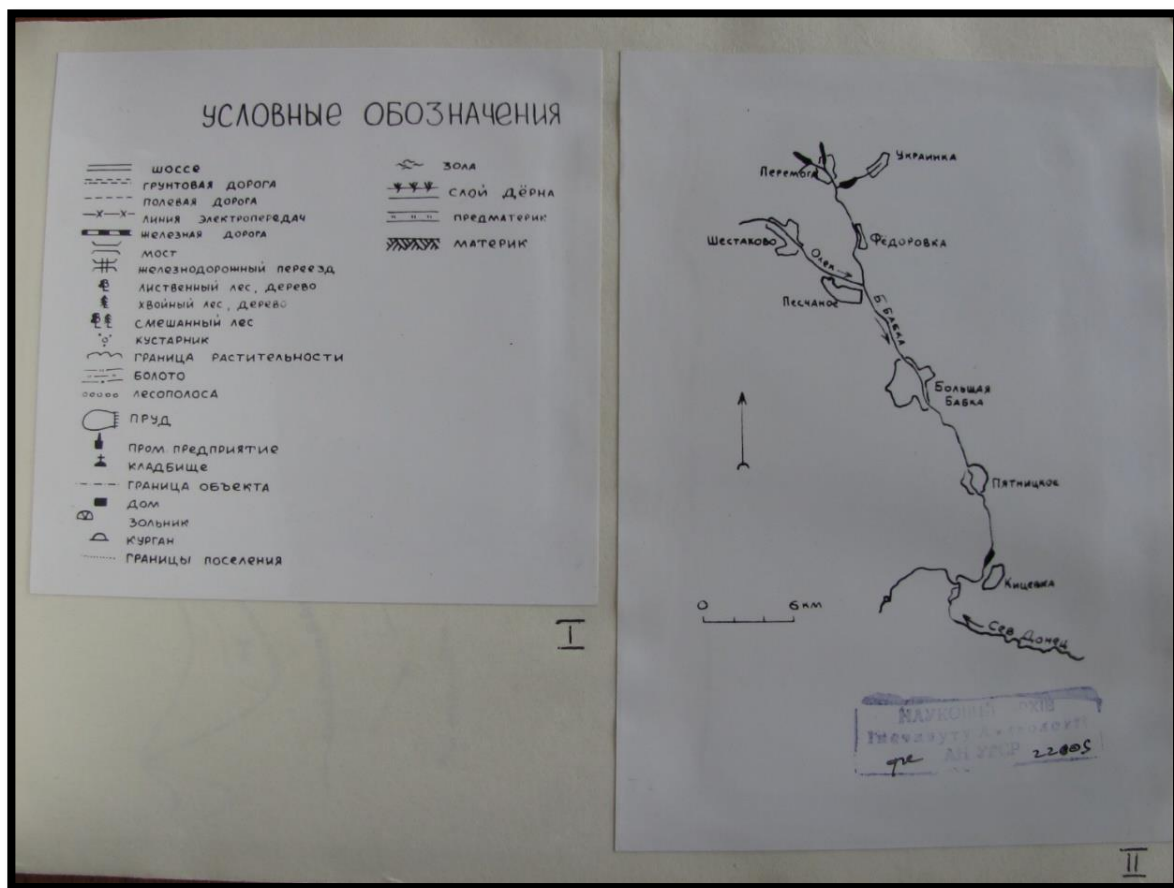

Рис. 15.

Карта проведення розвідок Северодонецького загону під керівництвом В.В. Колоди в рамках роботи Середньовічної експедиції Харківського університету під керівництвом В.К. Міхєєва у 1986 – 1987 роках.

(За Міхєєвим В. К. 1988)

Рис. 16.

Дослідження комплексу та знахідки з багатошарового поселення Федорівка – I
(За Міхєєвим В. К. 1988)

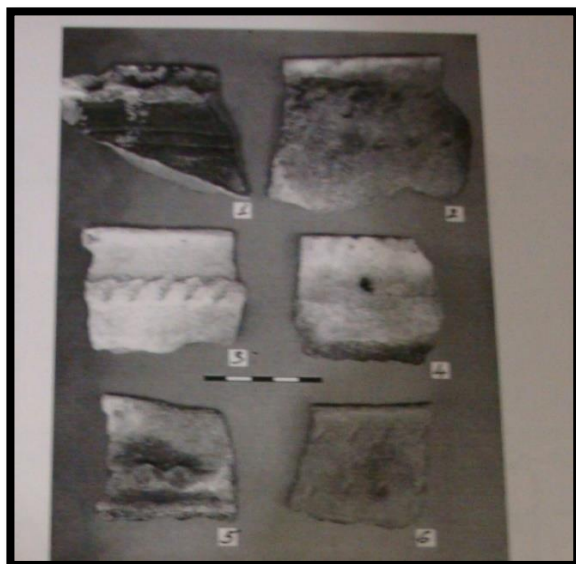

Рис. 17.

Кераміка бондарихінської культури з поселення В. Бабка
(За Свистуном Г. Є. 2006)

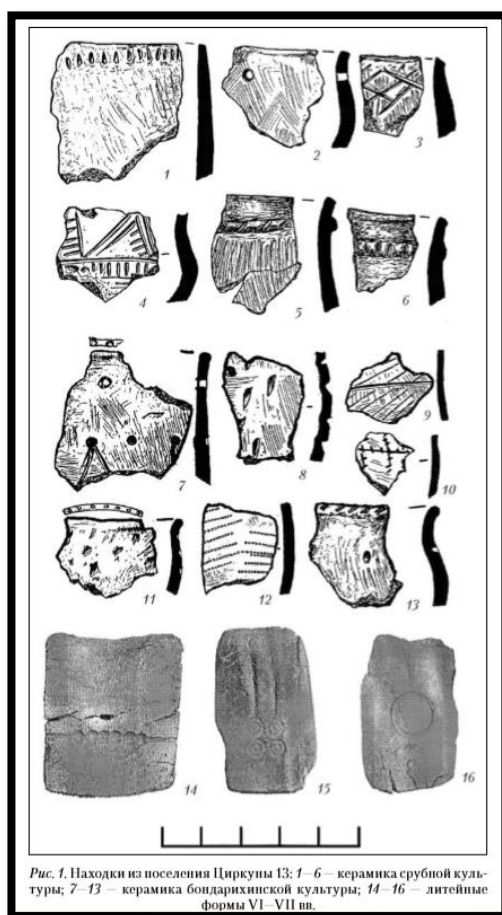

Рис. 1. Находки из поселения Циркуны 13: 1–6 – керамика срубной культуры; 7–13 – керамика бондарихинской культуры; 14–16 – литейные формы VI–VII вв.

Рис. 18.

Знахідки з поселення Циркуни – 13
(За Буйновим Ю. В. 2011)

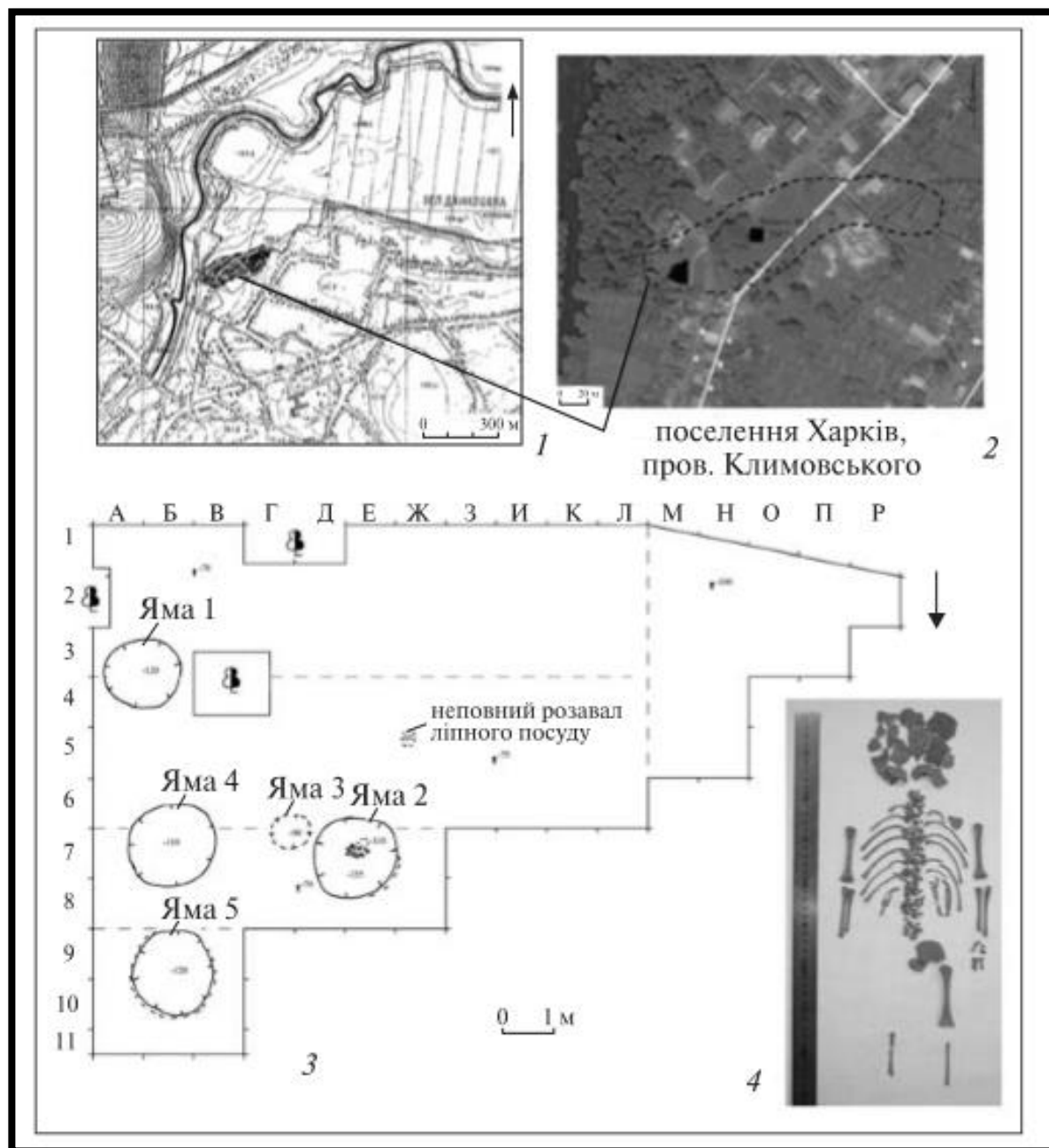

Рис. 19.
Поселення Харків, вулиця Климовського
(За Пеляшенком К. Ю., Буйновим Ю. В. 2010)

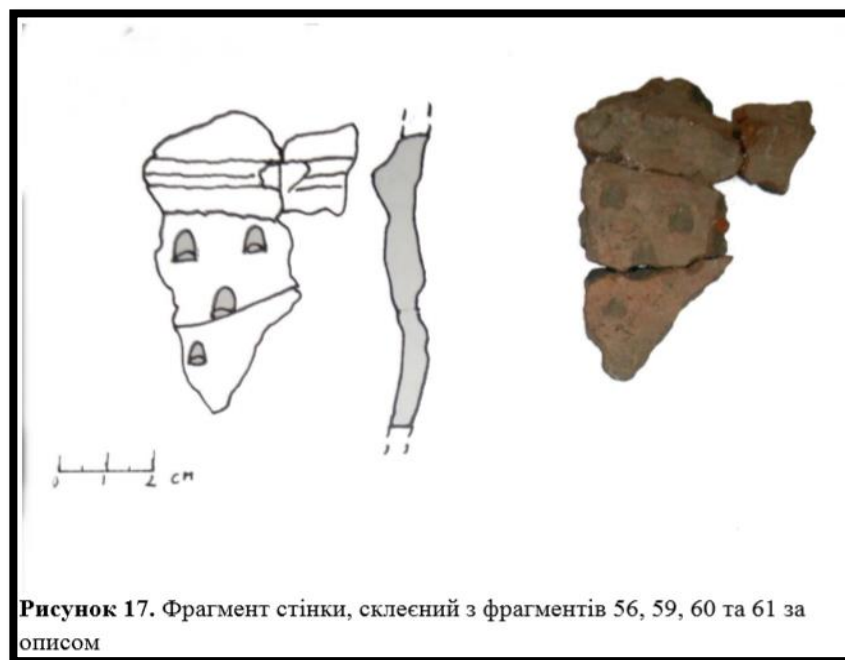

Рис. 20.

Кераміка бондарихінської культури з поселення Тетліга – І
(За Юрченко А. В. 2018)

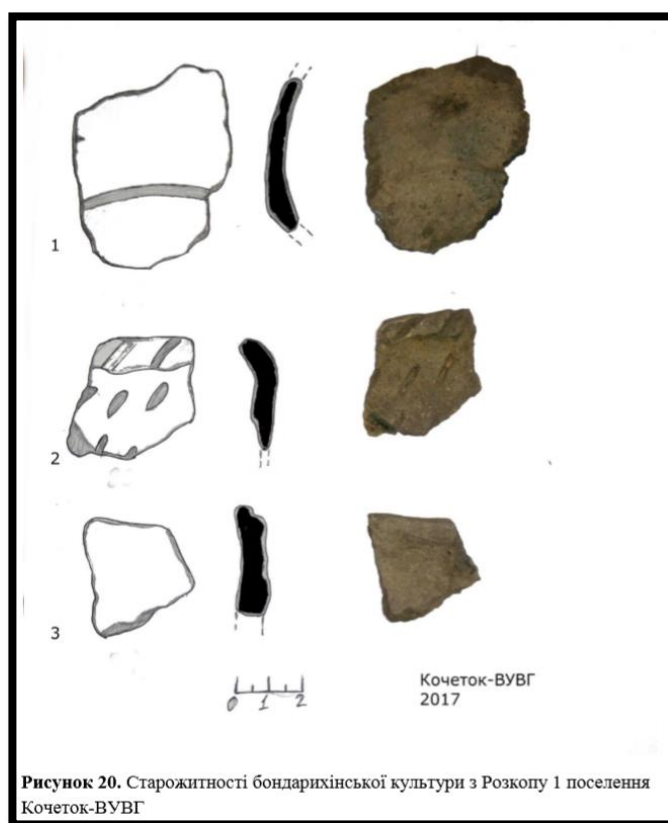

Рис. 21.

Матеріали бондарихінської культури з поселення Кочеток-ВУВГ
(За Юрченко А. В. 2018)

Рис. 22.

Регіон дослідження на карті Сіверськодонецького лісостепу

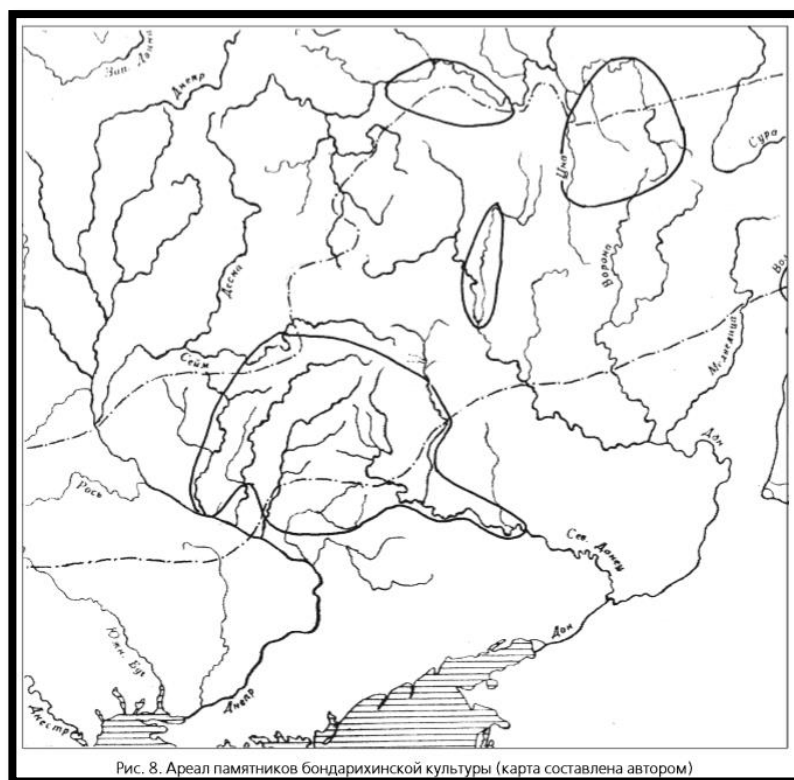
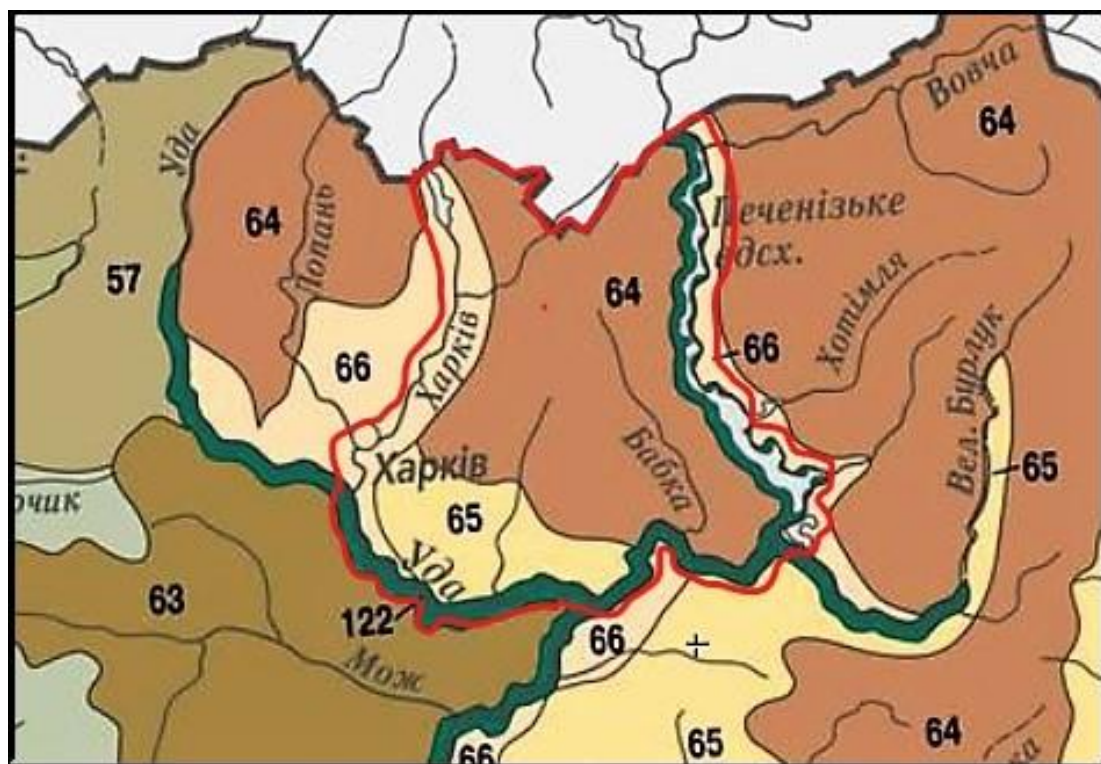

Рис. 23.

Карта ареалів поширення пам'яток бондарихінської культури
(За Буйновим Ю.В. 2016)

Височини з антропогеновим покривом на крейдових
і палеоген-неогенових відкладах

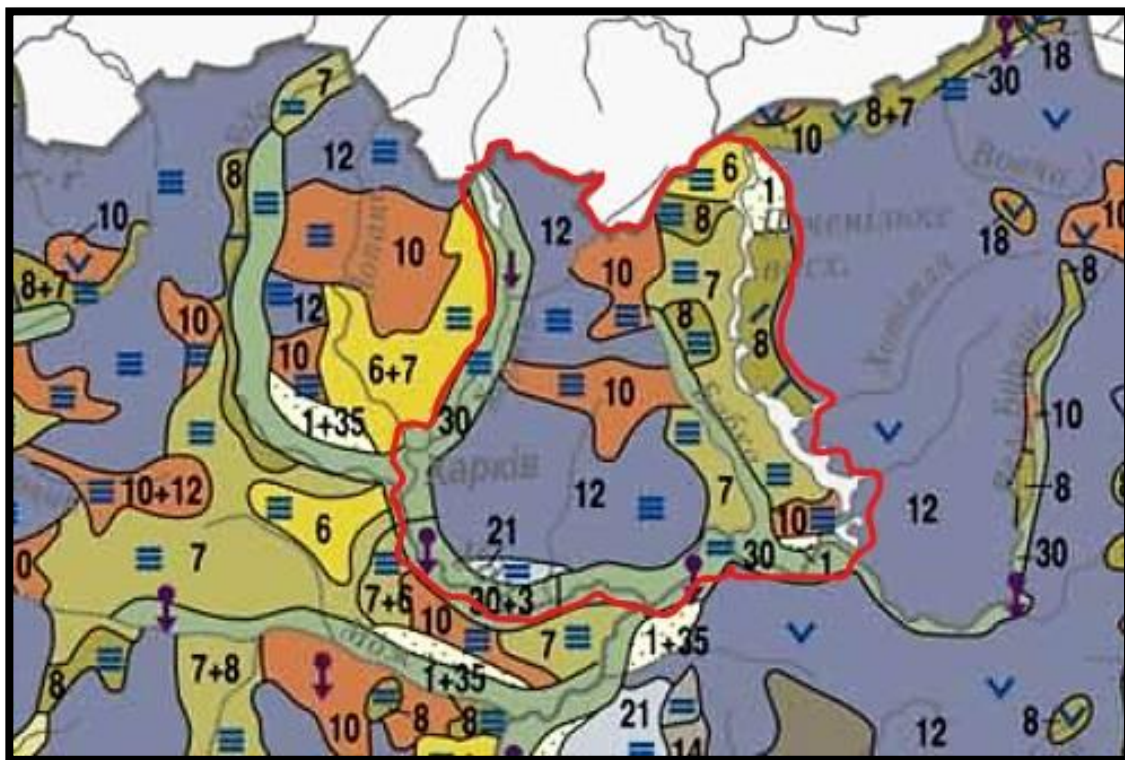
- 62** Лесові височини, сильно розчленовані ярами та балками, врізаними до крейдових відкладів, з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, з дібровами
- 63** Лесові височини, розчленовані, з чорноземами типовими малогумусними з сірими опідзоленими ґрунтами, у минулому під лучною рослинністю, з острівними дібровами
- 64** Лесові височини, останцево-горбисті, розчленовані ярами та балками, врізаними в крейдові відклади, з чорноземами типовими середньогумусними, острівними дібровами
- 65** Лесові тераси з чорноземами типовими, середньогумусними в комплексі з солонцюватими, у минулому під лучною рослинністю, з острівними дібровами
- 66** Піщані тераси, горбисті, з дерново-підзолистими ґрунтами, з борами і суборами

Рис. 24.

Карта ландшафтного районування Сіверськодонецького лісостепу

(Джерело: Національний Атлас України. Ландшафти.

URL: http://atlas.igu.org.ua/maps_elektron.html (дата звернення: 22.04.21)).

Дерново-підзолисті оглеєні (глеюваті та глейові)
ґрунти на давньоалювіальних, водно-льодовикових
моренних та делювіальних відкладах

3	Дерново-слабопідзолисті оглеєні
4	Дерново-середньопідзолисті оглеєні
5	Дерново-, середньо- та сильнопідзолисті
поверхнево-оглеєні

Опідзолені ґрунти переважно на
лесових породах

6	Ясно-сірі та сірі опідзолені
7	Темно-сірі опідзолені
8	Чорноземи опідзолені

Реградовані ґрунти переважно
на лесових породах

9	Темно-сірі реградовані
10	Чорноземи реградовані

Чорноземи типові на лесових породах

11	Чорноземи типові малогумусні та слабо-
гумусовані
12	Чорноземи типові середньогумусні

Рис. 25.

Карта ґрунтового покриву Сіверськодонецького лісостепу

(Джерело: Національний Атлас України. Ґрунти.

URL: http://atlas.igu.org.ua/maps_elektron.html (дата звернення: 22.04.21)).

**Умовні позначення
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА РІВНИНА**

Лісостєпова зона		
<i>Лівобережно-Дніпровський край</i>		
XXII Східнополтавська височинна область		
райони:		118 Краснокутсько-Карлівський
<i>Східноукраїнський край</i>		
XXV Харківська схилово-височинна область		
райони:		125 Богодухівсько-Старомерчинський
		126 Золочівсько-Чугуївський
		127 Лимансько-Вовчанський
		128 Білоколодязько-Великобурлуцький
		129 Валківсько-Мереф'янський
		130 Куп'янсько-Дворічанський
Степова зона		
<i>Північно-стєпова підзона</i>		
<i>Лівобережнодніпровсько-Приазовський край</i>		
XXIX Орільсько-Самарська низовинна область		
райони:		152 Зачепилівсько-Красноградський
		153 Кегичівсько-Сахновщанський
		154 Верхньоберецький
		156 Нижньотернівський
		157 Верхньотернівсько-Бритайський
<i>Донецький край</i>		
XXXIII Західнодонецька схилово-височинна область		
райони:		170 Барвінківсько-Новодонецький
<i>Задонецько-Донський край</i>		
XXXV Старобільська схилово-височинна область		
райони:		179 Балаклійсько-Руженський
		180 Куньєвсько-Борівський
		181 Сватівсько-Новоайдарський

Рис. 26.

Фізико-географічне районування Харківської області
(За Максименко Н. В., Квартченко Р. О., Різник К. Ю. 2016).

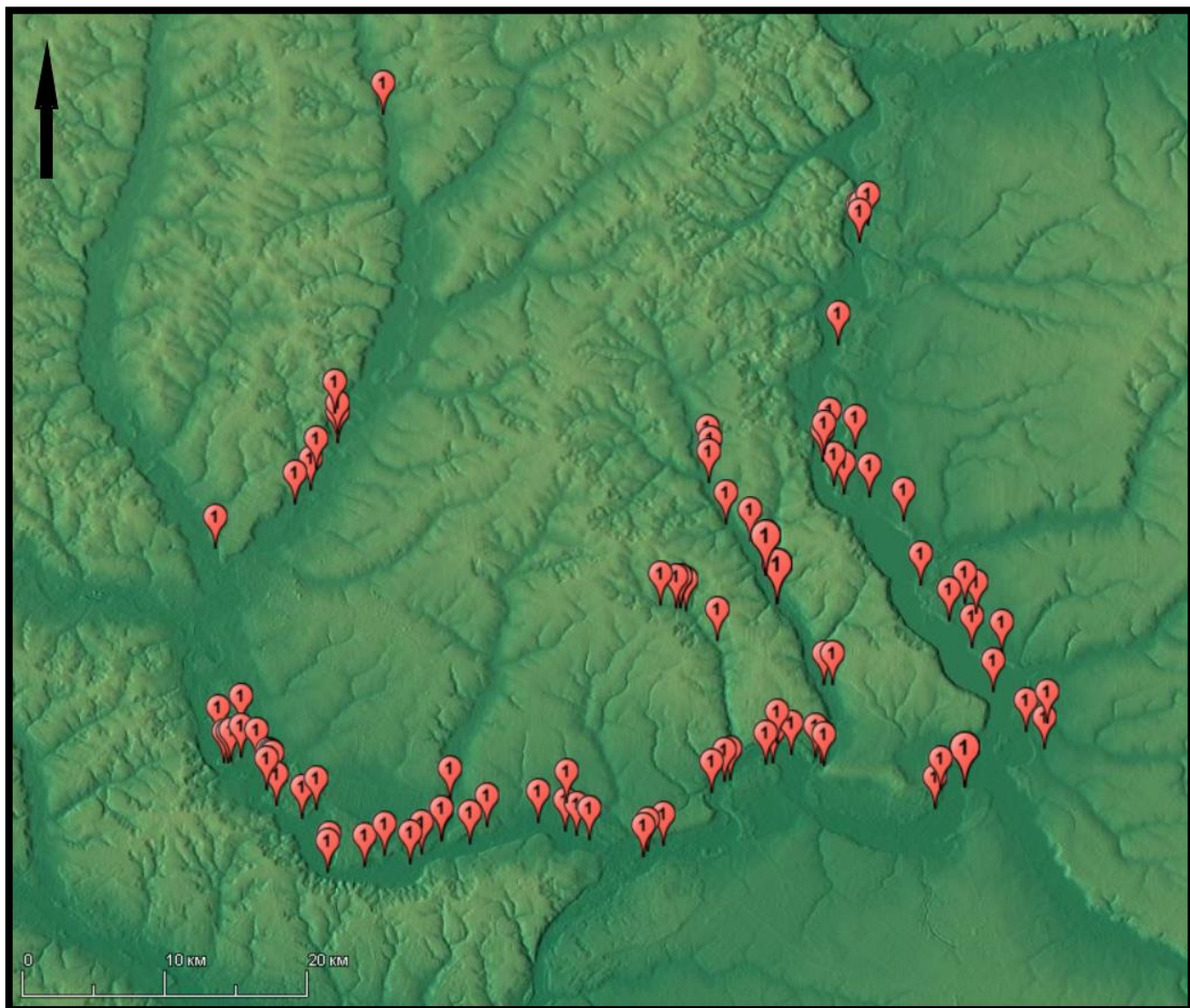

Рис. 27.

Поселення бондарихінської культури верхньої течії Сіверського Дінця.

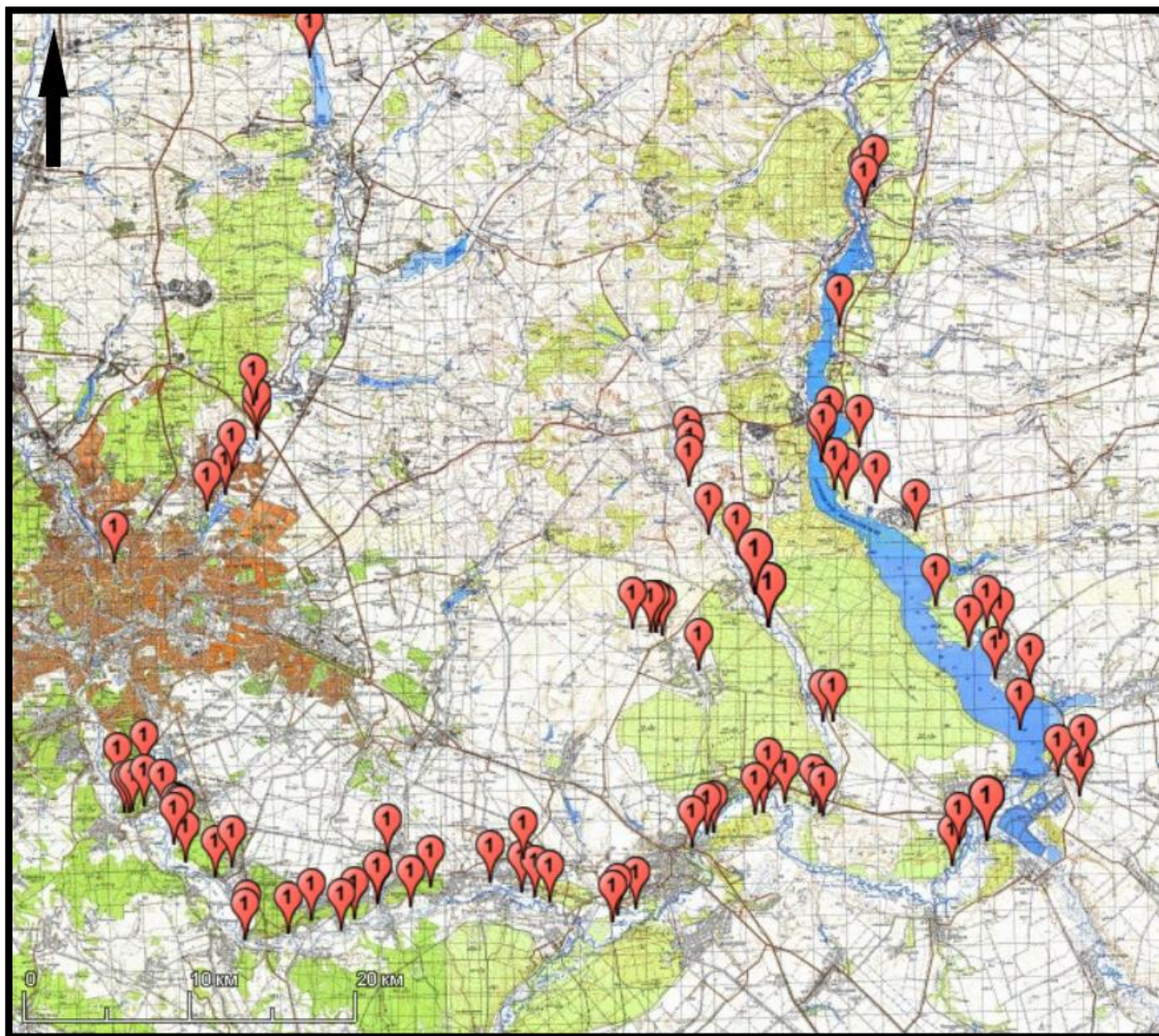

Рис. 28.

Поселення бондарихінської культури верхньої течії Сіверського Дінця на топографічній карті масштабом 1:100000.

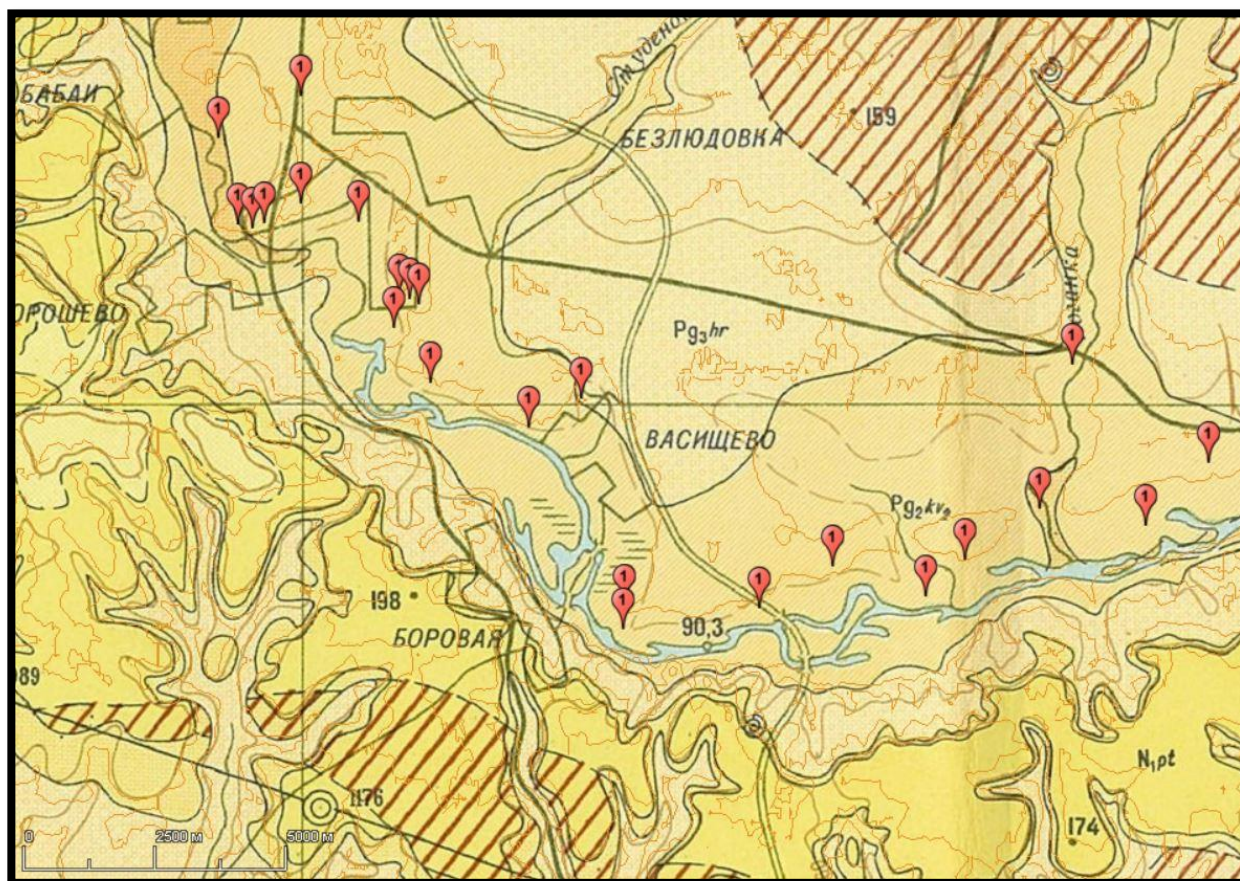

Рис. 29.

Поселення бондарихінської культури на геологічній карті регіону.

Рис. 30.

Топографія поселень бондарихінської культури верхньої течії Сіверського Дінця.

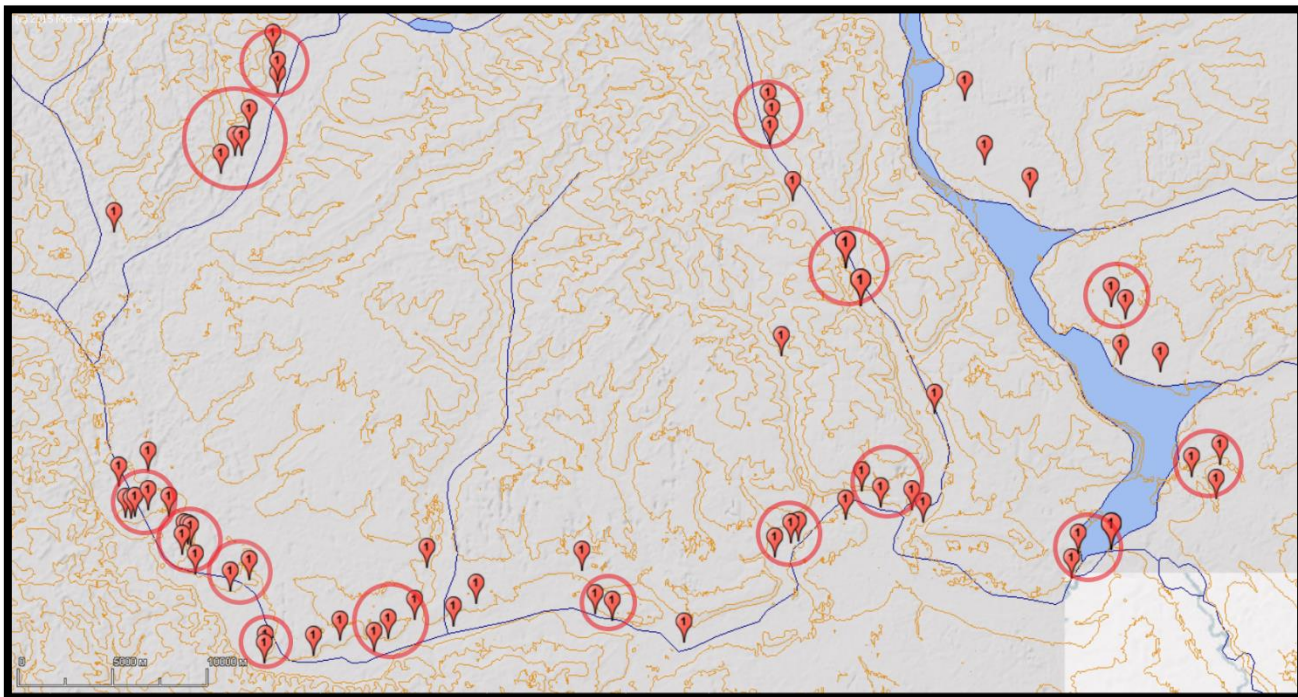

Рис. 31.
«Кущі поселень» регіону.

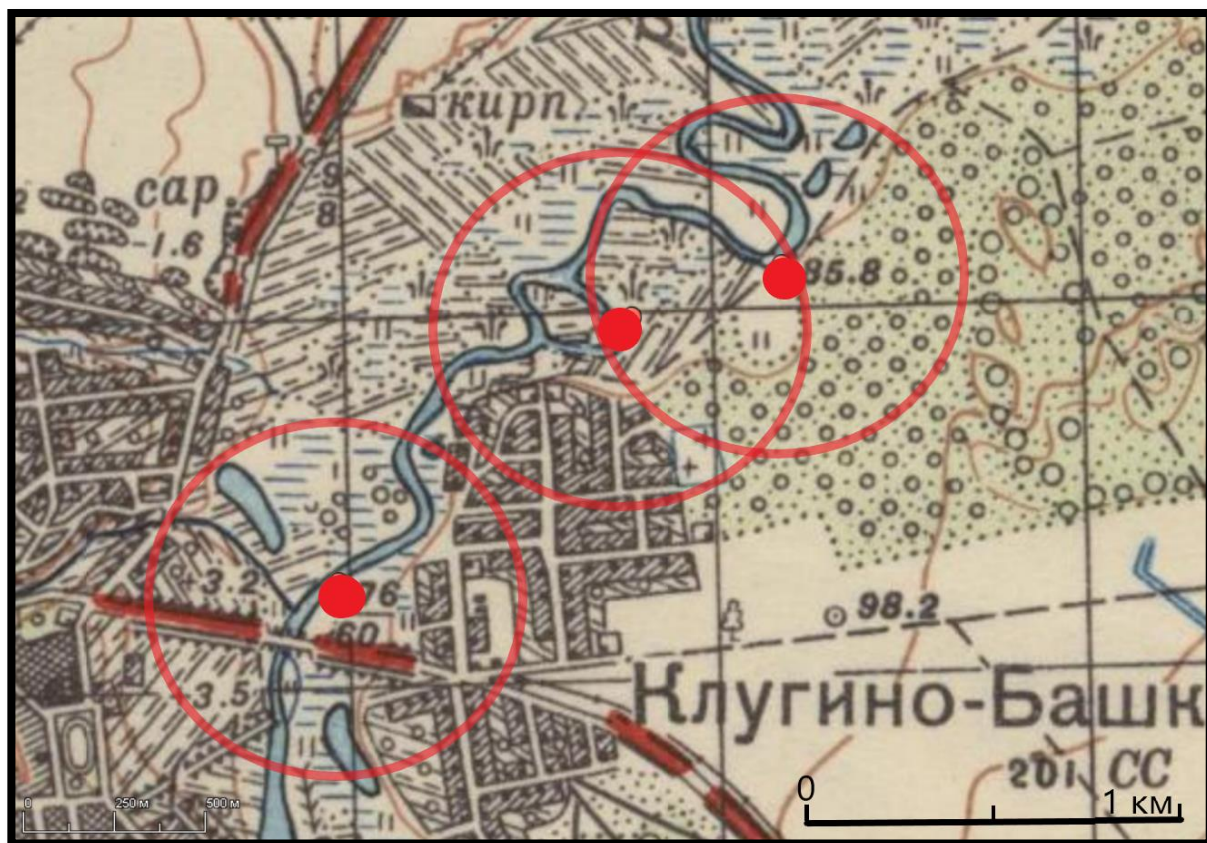

Рис. 31.
Клугино-Башкирівський «кущ поселень» бондарихінської культури
($R=0.5$ км).

Рис. 33.
Хмарівський «кущ» поселень.

*Арзунова А. С. Поселення бондарихінської культури верхньої течії
Сіверського Дінця*

Робота присвячена поселенським пам'яткам бондарихінської культури доби фінальної бронзи на території частини Сіверськодонецького лісостепу, що в адміністративному плані займає центр північних районів Харківської області. Узагальнено історіографію вивчення бондарихінської проблематики, наведено історію дослідження поселенських структур верхньої течії Сіверського Дінця. Особлива увага приділена географічним та екологічним природним умовам Сіверськодонецького лісостепу, а також проблематиці палеокліматичних реконструкцій для характеристики загальних особливостей життя населення регіону в означений час.

В рамках роботи було зібрано інформацію щодо 73 окремих поселенських пам'яток з матеріалами бондарихінської культури. Кожна пам'ятка верифікована та перевірена на предмет повторного відкриття за допомогою методу компаративного аналізу джерел та результатів картографування. Окреслено особливості топографічного розташування та ландшафтно-просторового положення поселень, проаналізовано отримані дані в аспекті господарського комплексу племен доби фінальної бронзи. Виокремлено ряд локацій зі специфічною концентрацією пам'яток – «кущами поселень», проаналізовано проблематиму можливості функціонування даного етнокультурного та соціопросторового явища в рамках реконструктивних реалій фінальнобронзового часу регіону.

Роботу доповнено базою даних поселенських пам'яток бондарихінської культури регіону дослідження та результатами їх картографування.

Ключові слова: бондарихінська культура, доба фінальної бронзи, Сіверськодонецький лісостеп, поселення, топографія, екологічні ніші, ландшафтно-просторові структури, «кущі поселень».

Argunova Anna. Settlements of the Bondarykha culture of the upper course of the river Siversky Donets.

The work is dedicated to the settlements of the Bondarykha culture of the Final Bronze Age on the territory of the Siversky Donets forest-steppe, which administratively occupies the center of the northern part of the Kharkiv region. The historiography of the study of the Bondarykha problems is generalized, the history of the study of the settlement structures of the upper course of the Siversky Donets is given in this paper. Particular attention is paid to the geographical and ecological aspects of the Siverskodonetsk forest-steppe, as well as the issue of paleoclimatic reconstructions to characterize the general living conditions of the population of the region at the time.

The paper collects information of 73 settlement with materials of the Bondarykha culture. Each site has been verified by using a comparative analysis of sources and mapping results. The peculiarities of the topographic location and landscape-spatial position of the settlements are outlined, the obtained data in the aspect of the economic complex of the tribes of the Final Bronze Age are analyzed. A number of locations with a special concentration of archaeological sites - "bushes of settlements" were identified, the problem of the possibility of functioning of this ethnocultural and socio-spatial phenomenon in the framework of the reconstructive realities of the final Bronze Age of the region was analyzed.

The work is supplemented by a database of settlement monuments of the Bondarykha culture of the study region and the results of their mapping.

Key words: Bondarikha culture, Final Bronze Age, Siversky Donets river, settlements, topography, ecological niches, landscape-spatial structures, "bushes of settlements".